

KOSTEL POVÝŠENÍ SV. KŘÍŽE V PODĚBRADECH – JEHO POČÁTKY A PROMĚNY BĚHEM STALETÍ

KAREL KIBIC

Transformations of the Architecture and Furnishings of the Church of the Exaltation of the Holy Cross in Poděbrady

The article summarises key findings from the architectural and historical investigation of the parish church in Poděbrady, focusing on establishing the date of its initial construction phase. It identifies the church's core as clearly late Gothic, while leaving open the possibility that the three-nave vault was finished later. Churches featuring pilasters are rare in Czech (late) Gothic architecture. The sacristy presents intriguing details that, combined with archival sources, allow for a reflection on its historical use. Conversely, the crypt beneath the presbytery can be viewed as an added feature. Only the organ-loft is connected to the mid-16th-century renovation by G. B. Aostalli, who is also buried in the church. The church's construction history is intricate and appears obscured by the Neo-Gothic reconstruction carried out in 1896–1897, along with the Gothic exterior that underwent several modifications starting in 1875. The furnishings have undergone significant changes. The western tower was built in 1818, following a wooden belfry on the northwestern side of the cemetery from 1663–1664. Both the tower's construction and the wooden belfry are well documented in historical records.

Keywords: Gothic architecture – medieval sacral architecture – Late Gothic – historicism – Poděbrady – burying – sacristy – bell towers – church towers – historical construction process

Průzkum referuje o hlavních výsledcích stavebněhistorického průzkumu farního kostela v Poděbradech a snaží se o přibližné datování první stavební fáze. Jádro kostela považuje za prokazatelně pozdně gotické, byť nevylučuje, že klenba trojlodí byla dokončena až s určitým odstupem. Typ kostela s přístěnnými pilíři je v české (pozdě) gotické architektuře výjimečný. Sakristie zaujme zajímavými detaily, které spolu s výpovědí archivních pramenů umožňují úvahu o jejím někdejším fungování. Naopak za dodatečnou lze považovat krytu pod presbytářem. Jedině varhanní kruchtu spojuje text s přestavbou G. B. Aostalliho v polovině 16. století, který je v kostele pohřben. Stavební historie kostela je složitá, ze své strany zastřela neogotická přestavba v letech 1896–1897, gotický interiér poznamenalo několik úprav od roku 1875. Složitým vývojem prošel i mobiliář. Západní věž byla přistavěna roku 1818, předcházela jí dřevěná zvonice při severozápadní straně hřbitova z let 1663–1664. Jak stavba věže, tak dřívější dřevěná zvonice je bohatě písemně dokumentována.

Klíčová slova: gotická architektura – středověká sakrální architektura – pozdní gotika – historicismus – Poděbrady – pohřbívání – sakristie – zvonice – kostelní věže – historické stavitelství – historický postup výstavby

<https://doi.org/10.56112/pp.2025.2.05>

Kostel Povýšení sv. Kříže v Poděbradech je v soupisové literatuře hodnocen jako stavba ze 14. století, přestavěná a nově zaklenutá Giovannim Battistou Aostallim v letech 1552–1562, který je v kostele i pohřben (UPČ 3, 110–111).

Není zcela jasné, odkud se tato informace vzala, tzv. starý soupis památek (Wirth ed. 1957, 601) má interiér kostela za čistě gotický, podobně se vyjádřil i Dobroslav Líbal ve stavebněhistorickém průzkumu města (Líbal – Penniger 1975).

Kostel má novogotický zevnějšek z přestavby v letech 1896–1898, pouze okna presbytáře se zachovala zhruba v původním stavu. Účinek novogotické úpravy byl přesně opačný, než zamýšlela; kostel na nás díky ní působí poněkud „nově“, přestože interiér až na výměnu větší části mobiliáře zůstal zachován. Snad i proto nebyl kostel nikdy důkladněji zkoumán. Příležitost k hlubšímu zamyšlení dal až stavebněhistorický průzkum zpracovaný v druhém pololetí 2024.¹⁾ Tento příspěvek má za cíl formulovat představu o stáří chrámu a upozornit na zajímavé stránky jeho stavebního vývoje. Vedle toho by také chtěl poukázat na bohatství s kostelem souvisejících archivních pramenů, které dovolují nejen plastičtěji vnímat historii stojící stavby, ale do jisté míry i rekonstruovat její zaniklé části.²⁾

Ve 13. století existoval v Poděbradech významný hrad, který patrně roku 1262 připadl Přemyslu Otakarovi II. V královských rukou vydržel zhruba 80 let, za Jana Lucemburského byl ovšem zastavován. Roku 1345 byl dán v manství Hynkovi z Lichtenburka a ze Žleb, po jehož smrti připadl roku 1347 jeho dceři Elišce, provdané za Bočka z Kunštátu. Tomu roku 1352 Karel IV. Poděbrady potvrdil jako dědičné léno. Ze synů Bočka ml. získal Poděbrady Hynek, který neměl mužské potomky. Když roku 1426 zemřel při dobývání Nymburka, dědicem se stal tehdy šestiletý syn jeho bratra Viktorina (Vítka) Jiří, pozdější český král (Sedláček 1900, 2–7).

Poděbrady byly asi již ve 14. století městečkem (Kuča 2002, 298; pramenné doklady pro toto období scházejí). Listinou ze 4. března 1472 Jiřího synové Viktorín, Jindřich st. a Jindřich ml. (Hynek), vévodové minsterberští a hrabata kladští, i jejich bratr Boček, všichni páni z Kunštátu a Poděbrad, potvrdili měšťanům povinnosti a práva udělená jejich otcem. Tento akt je vnímán jako povýšení Poděbrad na město. Téhož roku Vladislav II. Jagellonský stvrdil privilegium z roku 1454 na úterní týdenní trh a přidal výroční trh nejbližší úterý po svátku Narození Panny Marie se sedmi dny následujícími (CIM IV/2, 145–148). Ještě v březnu roku 1472 si bratři zděděná panství rozdělili, přičemž Poděbrady získal Jindřich ml., zv. Hynek († 1492). Ten na konci svého života postoupil Poděbrady uherskému králi Matyášovi, donucen k tomu patrně svými dluhy, s právem doživotního užívání. Král Vladislav Jagellonský právně složitě situaci využil a roku 1495 si Poděbrady vynutil na Hynkovu bratru a dědici Jindřichovi st. (Sedláček 1900, 9–10; AČ 5, 457–460). Roku 1495 se tak Poděbrady vrátili královské komoře a součástí komorních statků zůstaly až do roku 1839; do roku 1542 však byly téměř trvale zastavovány (Kuča 2002, 289). Kunštátové ovšem drželi panství dlouho a značně se o něj zasloužili. V jejich době např. vznikla poděbradská rybniční soustava.³⁾

Roku 1502 Vladislav II. Jagellonský potvrdil listinu z roku 1472 doplněnou o další práva (CIM IV/3, 38–39). Roku 1524 král Ludvík Jagellonský prohlédající, kterak město naše Poděbrady velmi pustne a obyvatel v něm chudnú i chtěje, aby se to město opravovalo, povolil všem, kdo se

Obr. 1: Poděbrady (okres Nymburk), kostel Povýšení sv. Kříže. Pohled od jihovýchodu (není-li uvedeno jinak, všechna foto K. Kibic, stav 2022).

Obr. 2: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Pohled od severovýchodu, v popředí sakristie, obestavená schodištěm na oratoř v patře (stav 2024).

přistěhují do Poděbrad, právo volného stěhování, jak je obvyklé v království českém (CJM IV/3, 368–369).

Poděbrady náleží k městům, jejichž farní kostel stál mimo městské hradby, což obvykle svědčí o přesunu centra osídlení.⁴⁾ Dnešní Kostelní předměstí po východní straně hradu (dnešního zámku) je tak vnímáno jako starší sídelní jádro (Kuča 2002, 298; Šmilauerová 2001, 19). Farní kostel, který je předmětem našeho zájmu, nepovažujeme za předhusitský, nicméně zjevně stojící na místě starší svatyně.

Chrámové inventáře z let 1867 či 1870 uvádějí, že kostel byl podle lidové pověsti založen za krále Jana Lucemburského.⁵⁾ Inventáře z let 1904 a 1914⁶⁾ považují kostel za novostavbu z roku 1354, vycházejíc z textu konfirmační knihy pražského arcibiskupství. Lákavá zmínka vztahující se k roku 1354 o uvedení faráře Petra Bočkem z Kunštátu na nově založeném kostele (LC I/1, 13) se ale patrně týká jiného kostela v obvodu poděbradské fary.⁷⁾ V registru papežských desátek je kostel v Poděbradech uveden k roku 1369, kdy platil poměrně vysokou částku 51 gro-

šů (RDP, 85). V konfirmačních knihách je již k červenci 1368 zmiňován plebán v Poděbradech jménem Bohuněk (LC I/2, 106), jenž byl roku 1373 obžalován spolu s farářem v Libici nymburským plebánem Martinem a dalšími kněžími, že jsou *antipapae* – protipapeženci (SA I, 7–8, 11). Zemřel 1385 a po jeho smrti byl Bočkem z Kunštátu, též z Poděbrad na uprázdněné místo prezentován kněz Jan z Hor Kutných (LC III–IV, 168). Další výměna farářů je zmíněna roku 1416, kdy odešel kněz Hanuš (Hanušek) a v květnu byl se souhlasem Bočka ml. z Kunštátu prezentován kněz Konrád (LC VII, 199, 202). Po husitských válkách údaje ke kostelu chybí.

NEJSTARŠÍ ČÁSTI CHRÁMU

Současný kostel je trojlodní hala o 3×3 polích křížové žebrové klenby s polygonálně ukončeným presbytářem o dvou dalších polích, křížovém a paprscitém. Střední loď je mírně širší než obě lodi boční. Presbytář je jen nepatrně užší než loď hlavní, oddělen od ní tenkým, takřka nezatelným vítězným obloukem. Kostel má extrémně slabé obvodové zdi, v celém rozsahu široké jen něco přes 60 cm, klenba trojlodí je tak převážně vynášena pilíři, čtyřmi středními plus přístěnnými. Presbytář má opěrné pilíře na vnější straně, doplněné uvnitř jen subtilními polygonálními pilířky. Přístěnné pilíře nejsou u českých gotických sakrálních staveb časté, většinou spíš značí dodatečné zaklenutí. Zdejší kostel s nimi však od počátku musel počítat, neboť zdivo široké 60 cm by na daný rozpon staticky nefungovalo. Žebra jsou hruškovcová, kromě vítězného oblouku není nikde žádné zesílení typu pasů, jednotlivé lodi nejsou v úrovni klenby odděleny. Pasy nejsou ani mezi přístěnnými pilíři – tak je to zachyceno již na plánu z roku 1753, který ještě bude podrobněji zmíněn. Žebra volně vybíhají z boků nebo hran opěrných pilířů, jen v koutech přístěnných pilířů trojlodí spočívají na polygonálních jehlancových konzolách přepásaných dvojitou římsou. Žebra klenby presbytáře se stýkají ve válcových svornících, z nich východní zdobí reliéf českého lva, západnější svorník orlice; českého lva lze spojovat s králem Jiřím, orlici s minsterberským znakem, z něhož odvozen byl od roku 1472 i znak města Poděbrad. V trojlodí jsou svorníky jen ve východních polích a v klenbě hlavní lodi, všechny nezdobené, východní svorník hlavní lodi je dutý. Vítězný oblouk má zhruba půlkruhový tvar, podobný je průběh dělicích žebor polí presbytáře a trojlodí, zejména hlavní lodi. Půdorysné žebra neběží zcela přímo, zvlášť výběhy nad pilíři se zdají křivé, nedokonale.

Střední pilíře trojlodí mají půdorys kosočtverce se sraženými rohy, tj. přibližně oktogonu. Šikmé boky oktogonu jsou probrány vždy dvěma výžlabky svírajícími

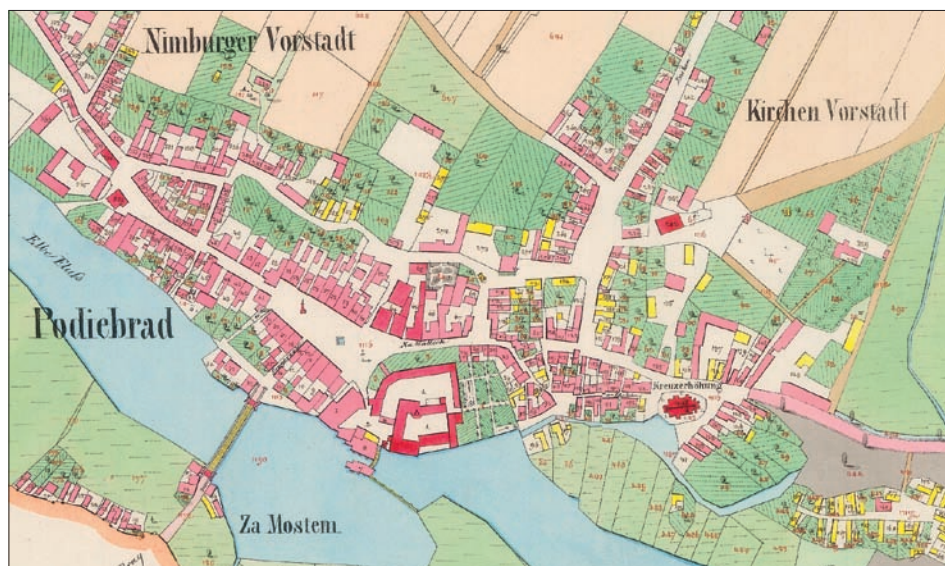
střední profil, který přechází v žebro klenby. Profil přístěnných pilířů se podobá, ale mezi jejich výžlabky je vždy výraznější zářez, díky čemuž získávají přístěnné (polo)pilíře (polo)křížový půdorys. Zajímavé jsou sokly čtyř středních pilířů, skryté mezi lavicemi, díky čemuž unikly novodobým opravám.⁸⁾ Oktogony jsou vespod převázány římsou, žlábků bočních stran vybíhají těsně nad ní. Oktagonální profil přechází pod římsou ve čtvercový, a to širokými stříškami pod šikmými boky. Stříšky zacházejí pod úroveň lavic, takže nevíme, zda pod nimi sokl nemá pokračování. Střechovitý přechod se podobá střechovitému výběhu profilu západního hrotitého portálu a užší stříšku má na soklu i profil pravouhlého portálu do sakristie.

Sokly přístěnných pilířů zdůrazňují (polo)křížový tvar, do něhož šikmé boky pilířů se žlábků přecházejí stříškami ještě nad soklem. Horní soklovou římsu supluje jen nevýrazné šikmé předstoupení, provedení je většinou poškozeno novodobou úpravou. Pozoruhodná je výšková úroveň horního ukončení soklů, která výrazně stoupá severním a východním směrem. Rozdíl úrovně římsy soklu činí u jihozápadního a severovýchodního středního pilíře zhruba 35 cm, rozdíl mezi severními a jižními přístěnnými pilíři ca 40 cm. Znamená to, že podlaha kostela původně více stoupala severovýchodním směrem, resp. klesala směrem jihozápadním, možná se i trochu vlnila a v západní části kostela bývala níže než dnes.

Těto tezi poněkud odporuje výšková úroveň západního portálu, od kterého se i za dnešního stavu do lodí schází po schůdkách. Proporce a sokl portálu odpovídají dnešní podlaze podvěžní předsíně, která je vyvýšená rovněž oproti exteriéru, což má zabránit, aby se za povodní do kostela nedostala voda. Jistě, mohlo tomu tak být od počátku, západní část kostela mohla být vůči vstupu „utopeňá“. Profil západního portálu je zastřen jemnou omítkou, ale o gotickém původu netřeba pochybovat. Tvoří jej dva výrazné výžlabky a dva pruty mezi nimi. Portál je uvnitř podvěží a do přístavby věže roku 1818 byl kryt předsíní, která „vhodně“ doplňovala barokní či před tím renesanční fasádu, takže tou dobou nikoho „nerušil“.

Do sakristie vede pravouhlý portál bez sedla, jen s jemnými oblými přechody v horních koutech zdobenými motivem diamantování, zjevně též původní, byť účty z roku 1875 naznačují jeho zvýšení v souvislosti se zazděním okna ze sakristie do kostela.⁹⁾ Po pravé – jižní straně presbytáře nalezneme ještě půlkruhově klenuté sedile, lemované širokým výžlabkem, nově upraveným téměř do podoby pravouhlého ústupku. Na protější severní straně nenalzáme žádné stopy po sanktuáři.

Z původních oken je zachována kružba východního okna presbytáře s dvěma mniškami pod oblými záklenky, svírajícími široký plamének s vepsaným čtyřlístem.

Obr. 3: Poděbrady na tzv. císařském otisku mapy stabilního katastru z roku 1842 (Ústřední archiv zeměměřictví a katastru).

Dochovalo se jen díky tomu, že okno za hlavním oltářem bylo jako *bezpotřebné* roku 1757 zazděno.¹⁰⁾ Ostatní hrotitá okna presbytáře jsou bez kružeb a jejich omítková ostění byla upravována v 18., 19. a 20. století. Na pozornost stojí zazděné jižní okno západního pole presbytáře, patrné z podstřeší jižní přístavby presbytáře (obr. 39). Odtud je patrná i původní stříška jednoho z opěrných pilířů presbytáře, krytá pískovcovými deskami.

Půdorys středověkého kostela obíhá sokl, poměrně výrazně (10 cm) předstupující, s jednoduchou stříškou, bohužel krytou novodobou omítkou. Zabíhá dovnitř do datečných přístaveb – západní věže i jižní přístavby presbytáře, původně kostnice.

OTÁZKA KRYPTY

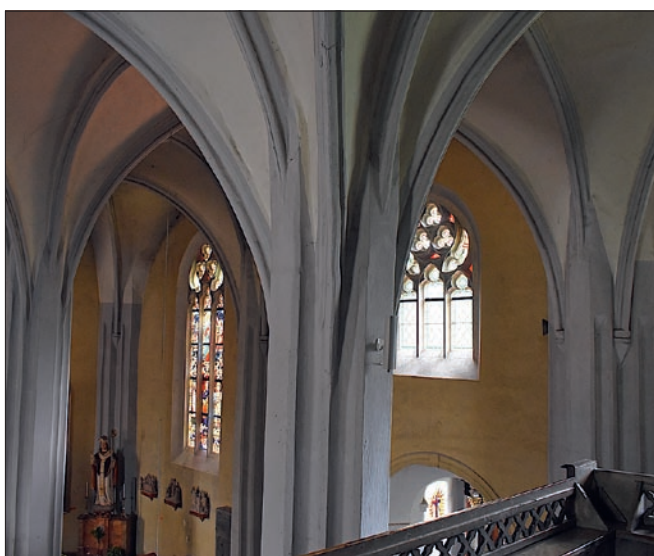
Poděbradský chrám obsahuje pod presbytářem kryptu. Byť se uvnitř kostelů běžně pohřbívalo, krypty standardní součástí městských farních kostelů nebyly; pokud lze soudit, vznikly hlavně tam, kde k tomu klesající terén sám vytvářel podmínky, např. v Kouřimi. To není zcela případ Poděbrad, kde terén východním směrem stoupá. Existence krypty je v interiéru snadno vnímatelná, neboť presbytář je vyvýšen o čtyři stupně (zhruba 70 cm). Podlaha lodí k nim od západu stoupá asi 10 cm, podle soklů pilířů – jak zmíněno – asi původně stoupala víc. Krypta pravděpodobně vznikla dodatečně a musel to být poměrně podstatný zásah do kostelního interiéru. Nešlo o obyčejný „sklípek“. Asi díky tomu, že spoluutváří interiéru chrámu, se krypta nikdy nevytratila z povědomí, ač se do ní již od josefínské doby nepohřbívalo.

Krypta je nepřístupná a nemohla být zkoumána. Naposledy byla otevřena roku 1877, když se pokládala současná podlaha presbytáře z barevných cementových dlaždic. Jak informuje farní kronika, mramorová krycí deska vstupu se musela na *epištolní [jižní] straně podezdít a železnými podporami nad schody do krypty vedoucími podložit, aby prostřed dlažby zaujímal. Z téhož roku pochází současná podoba reliéfu s pěti orlicemi na krycí desce, kteréžto znaky se podle znalých známek přetesaly; nápisu tam*

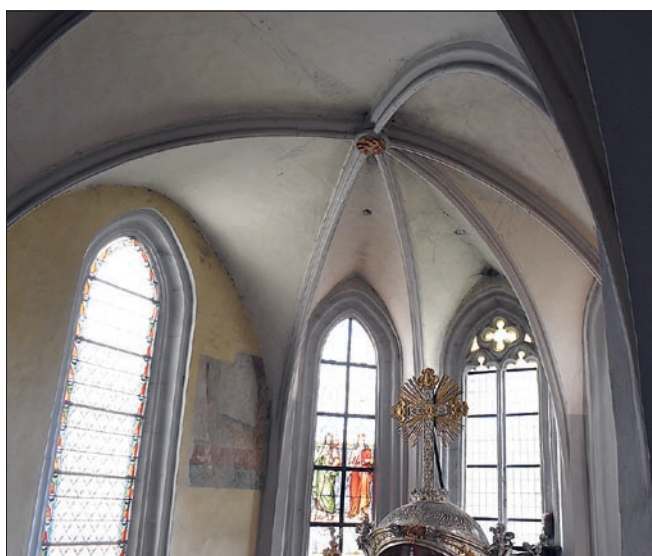

Obr. 4: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže, interiér od západu (stav 2022).

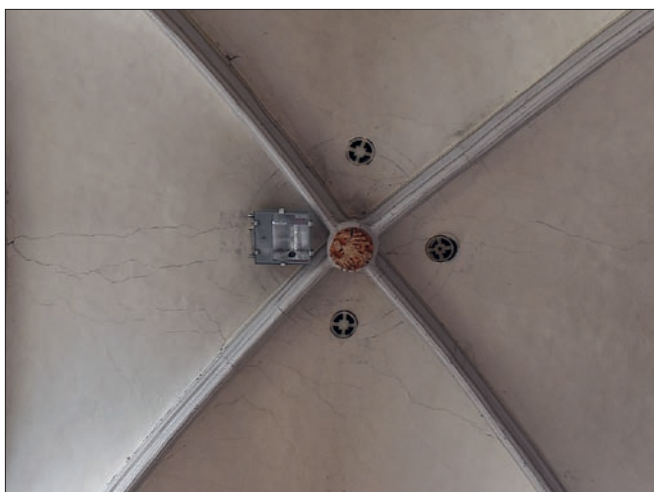
prý žádného nebylo. Z úpravy roku 1877 pochází cementový líc čtyř schodů k presbytáři, z nichž spodní dva se v bočních lodích čtvrtkruhem rozšiřují před boční oltáře. Předmětem zájmu bylo tehdy i místo uložení nejvýznačnější v kostele pohřbené, první manželky Jiřího z Poděbrad, paní Kunhuty ze Šternberka († 1449, event. 1448; v Poděbradech mj. založila špitál). Místo uložení se předpokládalo pod někdejším oltářem sv. Anny v čele jižní lodi, kde byl náhrobní kámen s již neznatelným nápisem, nejspíš někdy v 17. století přepsaným na dosud zachovanou dřevěnou desku, který říká: ... *Byla gest chudých máti, milovala vše dobré. Paní ERKA KUNKA STERN-*

Obr. 5: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Nedokonalé výběhy žeber trojlodí; pohled z varhanní kruchty (stav 2024).

Obr. 6: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Závěrové pole klenby presbytáře, v čele jediné zachované okno s kružbou (zazdívkou vyjmuta roku 1933) (stav 2024).

Obr. 7: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Svorník s minsterskou orlicí v západním poli klenby presbytáře (stav 2024).

Obr. 8: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Střední pilíře trojlodí, v předě včetně soklu (stav 2024).

BERG (nejprve latinsky, pak česky). Místo se [roku 1877] náležitě ohledalo a když se žádných známek hrobu anebo krypty a na samém kamenu žádných známek nápisu nenalezlo, tedy se kámen odstranil a podlaha se vydláždila.¹¹⁾ Jinými slovy došli tehdy k závěru, že náhrobní kámen Kunhutě nejspíš vůbec nepatřil a nápis na dřevěné desce byl přepsán odjinud.

Vnucuje se tedy otázka: nebyla krypta zřizována pro Kunhutu ze Šternberka, případně nestavěli ji pro sebe a svou (nevlastní) matku Jiřího synové Hynek, event. Jindřich st., kteří po Jiřího smrti na Poděbradech až do roku 1495 vládli? Jakkoliv by bylo překvapivé, že by se případně pohřbení Kunhuty ze Šternberka v kostelní kryptě nechovalo v povědomí, zdá se potřebné na tuto možnost alespoň upozornit.

Podle mramorové krycí desky vstupu lze odhadnout, že krypta v současné podobě pochází ze 16. století. Soudíme, že sloužila pro pohřbívání vyšších úředníků panství a některých duchovních, podobně jako krypta kostela v nedalekém Chlumci nad Cidlinou (*Kuča 1995, I, 160*). Školní práce Jana Marečka (2007) uložená v archivu probošství uvádí, že má rozměr 3 × 4 m – bez udání zdroje, ale snad realisticky; lze si představit, že jde o prostor s valenou klenbou ve směru podélné osy kostela. Z roku 1750 máme zprávu o *vyčištění krypty nebo sklípku v kostele, do ní udělání na místě starých shnilých, pro kladení mrtvých těl nových kantejřův(?)*, za což se spolu i za dříví k tomu potřebné platilo necelých 7 zl.¹²⁾ Zejména v účtech 17. století jsou zapisovány poměrně četné příjmy za pohřbení v kostele, ale nikde nečteme, že by někdo byl uložen přímo v kryptě (výjimkou jsou pohřby dvou farářů v letech 1702 a 1783).¹³⁾ Roku 1692 např. nalézáme příjem *od místa ku pohřbu v chrámu Páně ve sklípku k tomu schválně připravenému*, a sice dvou nezletilých dítek pana Jana Antonína Perngkla ze Šenerýtu, toho času forstmistra panství poděbradského a kolínského, který zároveň svolil, aby do téhož hrobu byla pohřbena *šlechtná matrona paní Kateřina manželka slovného muže pana Štastrného Kratochvíla měšťana a ten čas radního písaře města Poděbrady*.¹⁴⁾ Jiná význačná osobnost, stavitel Giovanni Battista Aostalli († 1575), byla podle kroniky pochována *in der Dielen der Kirche*, což čteme jako v podlaze kostela poblíž stávajícího osazení ve stěně vlevo od kaple u jižní lodi, *kterou při příležitosti renovace kostela vybudoval na vlastní náklad*.¹⁵⁾ Snad mohl být pochován přímo v této kapli. Nahradila ji dnešní kaple Bolestné Panny Marie, kterou prý nechal zřídit poděbradský hejtman František Vilém Logdmann von Auen roku 1698 (*UPČ 3, 110*), opět jako svou rodovou hrobku.

STÁŘÍ KOSTELA

Úvahy o době vzniku krypty míří k otázce stáří vlastního kostela. Z větší části se musíme spolehnout na výpověď stavby samé, ač architektonické články nedovolují jednoznačné časové zařazení a podkroví kostela neobsahuje konstrukční prvky, které by umožnily dendrochronologickou dataci.¹⁶⁾ Jedinou datační oporou jsou dva svorníky klenby presbytáře: s českým lvem, což čteme jako odkaz na krále Jiřího z Poděbrad († 1471), a s orlicí, tedy se zjednodušeným znakem Poděbrad, který obec získala od Jiřího synů při povýšení na město roku 1472. Podle toho

Obr. 9: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Presbytář, krycí deska vstupu do krypty (stav 2024).

by bylo možné dokončení presbytáře předpokládat někdy v 70. letech 15. století.

Nepochybnou výpovědní hodnotu má značně atypický půdorys chrámu – mimochodem víceméně vylučuje, že by objekt, případně jeho část pocházel z doby předhusitské.¹⁷⁾ Již bylo upozorněno na mimořádně slabé obvodové zdi. Tloušťka je v celém rozsahu gotické stavby shodná, něco přes 60 cm (i s omítkou), jedinou výjimkou jsou mírně širší opěrné pilíře presbyteria (asi 70 cm). Stavbu v celém tomto rozsahu, včetně opěráků obíhá původní sokl. Všechno nasvědčuje, že kostel v daném rozsahu vznikl najednou, resp. podle jednoho konceptu. Kdyby trojlodí bylo vytyčeno dodatečně, na šířce zdiva by to bylo poznat. Další zvláštností chrámu jsou vnitřní – přístěnné pilíře trojlodí. Přístěnné pilíře se v Poděbradech mírně liší od pilířů středních, zejména odlišným soklem a jeho odlišnou výškovou úrovní, v koutech u těchto pilířů však nenalézáme trhliny ani jiný náznak druhotného vzniku. Dvě skutečnosti poměrně jednoznačně dokládají, že přístěnné pilíře musely být v kostele od počátku. Jednak trojlodí dané šířky zdiva by bez opěráků bylo labilní; zdi by se uprostřed délky začaly vyklánět a v delším čase by se pouhým tlakem od krovu vyvalily (případně by musely být proti tomu značně důmyslně zajištěny). Druhým důvodem je, že profil přístěnných pilířů trojlodí je odvozen od profilu vítězného oblouku; ten zkopírován a otočen o 90° tvoří přístěnný pilíř sousedící s obloukem, jejich srůstem – zůstává mezi nimi drobný pravouhý výřez (kout) – pak vzniká polokřížový profil ostatních pilířů při stěnách. Nevíme s jistotou, jaká byla posloupnost výstavby. Provedení již na mnoha místech není autentické, což ztěžuje pochopení. Nicméně se zdá, že během výstavby došlo maximálně k dílčím úpravám, nikoliv k zásadní koncepční změně.

Jedinou částí chrámu, u níž lze uvažovat, že vznikla dodatečně, je klenba trojlodí. K této úvaze vede slabší, méně profesionální provedení výběhů kleneb, resp. klenebních žeber, a dále pak ještě jedna skutečnost napovídající, že stavitelé klenby jakoby nepochopili původní záměr: přístěnné pilíře trojlodí zdají se být stavěny tak, že na ně měly navazovat nižší přístěnné pasy. Pokud připustíme, že klenba vznikla až s delším odstupem, pak by bylo nasnadě spojovat tuto dostavbu chrámu s obnovou městských privilegií králem Vladislavem Jagellonským roku 1524.¹⁸⁾ Nutno ale říct, že na rubu nejsou patrné žádné podstatné odlišnosti mezi klenbou trojlodí a presbytáře. Klenby jsou vyzděné z cihel na délku, resp. z cihelných

tvarek rozměru ca 22/17/5,5 cm, z rubu občas vystupuje cihla 6/12 cm na výšku. Shora jsou většinou překryty vrstvou omítky, což ztěžuje posouzení (tři západní pole trojlodí jsou zakryty novodobou rubovou skořepinou).

Ke kostelu nenalzáme přímé analogie. Portály ani klenby nenesou žádné znaky pozdní gotiky či renesance. Problém ale je, že pohusitská architektura široko daleko byla značně konzervativní. I v nedaleké Kutné Hoře, která jistě byla politickým i kulturním centrem, se velká část pozdně gotických novostaveb závěru 15. století navracela k architektuře předhusitské doby. Halová trojlodí podobná poděbradskému nalezneme v Chrudimi (předměstský kostel sv. Kateřiny) a v Pardubicích (hlavní kostel sv. Bartoloměje). Kostel sv. Kateřiny je datován do 20.–30. let 16. století, kostel sv. Bartoloměje byl stavěn od roku 1514 a dokončován (a pozměněn) až po požáru města 1538 (Hlobil – Dáňová – Mezihoráková – Prix edd. 2020, II/2, 929–932, 1085–1091). Základní rozvržení těchto staveb je konzervativní, obě v zásadě mají standardní křížová žebrová pole, byť na severní straně pardubického kostela je velmi raný renesanční portál (1519). Oba kostely mají bohaté okenní kružby, asi jen omezeně změněné při regotizaci. Kostel v Poděbradech nepochybně nedosahoval jejich úrovně.

Presbytáři v Poděbradech se minimálně vizuálně velmi blíží provedení presbytáře kostela sv. Vojtěcha v sousední Libici nad Cidlinou. I zde má vítězný oblouk a klenba půlkruhový tvar, resp. průřez, v presbytáři jsou podobné pravoúhlé portály bez sedel do (podvěžní) sakristie i patra někdejší věže, ve stejné poloze v zadní části jižní stěny presbyteria je podobné sedile, jen se segmentovým záklenkem. Západní portál v Poděbradech se od jižního portálu v Libici odlišuje výraznou stříškou soklu a méně vytríbenou profilací, při posuzování však může klamat pozdější zapravení štukem. Jehlancové konzoly libického presbytáře přepásané výraznými římsami snad lze srovnávat s konzolkami v koutech přístěnných pilířů v Poděbradech, které bohužel jsou zatřené omítkou. Libice byla významným místem i po zániku slavníkovského centra, čehož projevem jsou i dva kostely, které zde zůstaly až do josefínské doby: kostel Matky Boží (v letech 1798–1800 přeměněn na faru) a kostel sv. Vojtěcha, původně sv. Jiří – o ten zde běží. Tento stav zachycují již registra papežských desátků: kostel Matky Boží je zván *Lybicz ecclesia lapidea* (zděný), kostel sv. Vojtěcha *Lybicz catholica* (farní), s poznámkou připsanou k roku 1405 *lyngea* (dřevěný) (RDP, 85). To je mimořádně důležitá informace naznačující, že kostel sv. Vojtěcha nevznikl před rokem 1405. Stavebněhistorický průzkum¹⁹⁾ se tedy domníval, že kostel vznikl mezi rokem 1405 a vypuknutím husitských válek, tedy v době, kdy Libici drželi pražské benediktinky od sv. Jiří – vykazují všechny znaky architektury přelomu 14. a 15. století (*Libal* 2001, 229–230, ho klade do 4. čtvrtiny 14. století, pokud prý není starší) a zároveň se jevílo velmi nepravděpodobné, že by bohatě dimenzovaný (tři pole klenby presbyteria!) a architektonicky velmi slušně provedený kostel vznikl za husitských válek nebo po nich.²⁰⁾ Takové datování by pak mezi kostely v Libici a v Poděbradech téměř vylučovalo vzájemnou vazbu. Představa, že husitské války nadlouho všechnu stavbu či dostavbu kostelů vyloučily, však může být zavádějící. Libici roku 1437 mezi dal-

Obr. 10: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Náhrobek stavitele Giovanniho Battisty Aostallioho při jižní stěně trojlodí (foto Š. Kolářová, 2019).

ším rozchvácným zbožím svatojiřského kláštera připsal císař Zikmund Jiřímu z Poděbrad (AČ 6, 443) a případně mohl (do)stavbu kostela zahájit až on nebo jeho synové. Mezi oběma kostely postřehneme i rozdíly. Libický kostel je sice výrazně menší než poděbradský, má ovšem zcela standardně široké zdi lodí i presbytáře (necelý 1 m – zdívo bývalé věže je širší); určitou zvláštností je absence opěráků polygonálního závěru. Architektura poděbradského kostela se proti libickému jeví hrubší, nedopracovanější. Zvlášť to platí pro nedotažené náběhy klenby, které v trojlodí jaksi nemotorně vybíhají z pilířů.²¹⁾ Při posuzování je však zatím nutná opatrnost, neboť povrchy nejsou autentické; minimálně u dvou oprav interiéru účty nebo zápisy v kronice zmiňují otlučení omítek (viz ještě dále). Soupis památek (UPČ 3, 110) si všimá opravy roku 1875, kdy byl *vnitřek chrámu regotizován, žebra otesána a vyrovnána, nově omítnuta*. Nějakou podstatnější regotizaci vylučuje níže-

ká částka, kterou dostal kame-
ník Benedikt Holas zaplacenou,
konkrétně 91 zl. (jen za lešení
v kostele a v síňce před koste-
lem se toho roku platilo něco
přes 111 zl.).²²⁾ Soudíme však,
že Benedikt Holas přitesal hor-
ní části pilířů a upravoval vý-
běhy kleneb, možná proto, že
soudil, že kamenná žebra ústí
jinam, než by ústít měla.

Pozdější úpravy sakrálních
staveb už se většinou projevi-
ly renesančními znaky. Hrotitý
hlavní portál kostela sv. Kateřiny
v Chrudimi, pocházející z
přestavby roku 1536, opevněná
renesanční edikula. Velice po-
dobný západní portál děkanské-
ho chrámu v Čáslavi pochází
z popožárové přestavby, kterou
datují letopočty 1537 a 1538
(UPČ 1, 542, 172). Mladší sak-
rální stavby už mají, buď čas-
tečně, nebo úplně renesanční
interiéry. Sítová klenba trojlodí
farního kostela v Mladé Bolesla-
vi – 1566 (UPČ 2, 466) spočívá
na renesančních sloupech, kostel
sv. Bartoloměje v Dobrovi-
ci – 1569–1571 (UPČ 1, 270) už
má žebra jen v presbytáři, a to
v pozdně gotickém vzorci s re-
nesančními detaily, v trojlodí
jsou žebra jen namalovaná na
hřebíncích. Jiné sakrální stav-
by z té doby mají interiéry zcela
renesanční – Sýčina u Sobotky,
1571 (UPČ 3, 493), kostel Na-
rození Panny Marie v Klášteře
Hradiště nad Jizerou, 1560 se
starším jádrem.²³⁾ „Renesanční“
interiér všade výrazně utvářejí
empory.

Kostel v Poděbradech do to-
hoto pozdního proudu jedno-
značně nepatří. Jaký podíl tedy
může mít na podobě chrámu citovaná úprava císařského
stavitele G. B. Aostalliho, který po polovině 16. století pro
Ferdinanda I. přestavoval poděbradský hrad na renesanč-
ní zámek? O úpravě kostela po roce 1550 – alespoň po-
kud se podařilo zjistit – nemáme přímou archivní zprávu,
ač k přestavbě zámku dokumenty existují.²⁴⁾ Kolektivní
paměť zachovala svědectví, že mistr *Vostalis de Sala* kostel
přestavoval a na vlastní *spes*u přistavěl „kapličku“²⁵⁾
a o něčem svědčí i skutečnost, že je v kostele pohřben
(† 31. 7. 1575) a náleží mu nejhonosnější náhrobek v chrá-
movém interiéru. Kaple po jižní straně trojlodí byla nově
postavena roku 1698 či počátkem 18. století (viz výše). Je-
díným dosud viditelným doplňkem G. B. Aostalliho zdá se
být varhanní kruchta, která nese jasně renesanční znaky

Obr. 11: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Klenba trojlodí s pohledem přes nevýrazný vítězný oblouk do presbytáře (stav 2024).

Obr. 12: Libice nad Cidlinou (okres Nymburk), kostel sv. Vojtěcha. Pohled do gotického presbytáře (stav 2021).

a zřetelně se odlišuje od ještě gotického interiéru. Klenbu
trojlodí za „renesanční“ nepovažujeme; zdá se pravděpo-
dobné, že pokud by se budovala až po polovině 16. století,
projevila by se minimálně v detailech odlišným slohem
a její konstrukce by se (z rubu) rozeznala od starší klen-
by presbytáře. Kostel se v polovině 16. století jeví jako do-
končená stavba, do níž je doplňována výbava, roku 1559
byl pořízen Poděbradský kancionál, na který sám Aostalli
přispěl (Šmilauerová 2001, 58–59), roku 1563 cínová křti-
telnice. Něco z této výbavy padlo za obět obrazoboreckému
zápalu let 1619–1620, kdy nejprve někteří konšelé spolu
s městským písařem a novým farářem vyházeli z farní-
ho kostela obrazy a zamazali nástěnné malby, počátkem
roku 1620 pak městská rada se *souhlasem vší obce roz-*

Obr. 13: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže, západní portál (stav 2024).

hodla odstranit z kostela další *ohavné a modlářské věci* (monstrance, kalichy, ornáty apod.).²⁶⁾

Jakkoliv roku 1542 Ferdinand I. Poděbrady vyplatil a po polovině století se přestavoval hrad (zámek), dokonce císař se svým dvorem na Poděbradech několikrát pobýval (Šmilauerová 2001, 74–84), neubráníme se dojmů, že město v 2. polovině 16. století spíše stagnovalo. Zprávu, naznačující chudé poměry a skromné prostředky záduší, máme z 80. let. Roku 1586 úřad města žádal vrchnost, tj. Jeho Milost Císařskou o poskytnutí 6 tisíc cihel na vzdělení východního štítu trojlodí, který... *z dřeva udělanej a šindelem pobitej, velmi sešlej a zettlej i také na samým upadení jest, takže na klenutí v témž chrámě od dešťův velmi veliké se škody dějí. My pak rádi bychom takový štít od kamene a cihel vystavěti dáti chtěli, však pro chudobu téhož záduší, poněvadž k němu žádných důchodův není, tomu zadosti učiniti nemůžeme, nýbrž když co při témž chrámě spraviti dáti chceme, vždycky z sebe sbírku na náklad činiti musíme...* Hejtman se za město přimlouval a přitom zdůrazňoval, že *obec poděbradská... chudá a nemožná [nezámožná] jest.*²⁷⁾ Vyznání měšťanstva bylo standardní, utrakvistické, nakloněné učení Jana Husa. Vrchnost zejména v pokročilém 16. století přes odpor měšťanstva prosazovala katolické kněze – v zásadě marně, neboť katoličtí kněží v dobré kvalitě ani nebyli k dispozici. Náboženské poměry byly neurovnané (Zoubek 1878).

Obr. 14: Libice nad Cidlinou, kostel sv. Vojtěcha, jižní portál lodi (stav 2022).

KRUCHTA

Jedinou částí kostela, kterou můžeme poměrně bezpečně zařadit do Aostallioho doby, je tedy varhanní kruchta. Zachovala se čelní strana se třemi oblouky, nad dvěma krajními i zděná poprsnice, ve střední části ji roku 1887 nahradila dřevěná předstupující poprsnice kolem hracího pultu novogotických varhan; valenou klenbu podkruchtí proniknají tři výseče v osách čelních oblouků. Masivně působící kruchta má v zásadě renesanční charakter. Stavba kruchty odráží vzrůstající oblibu sborového zpěvu, o které svědčí již zmíněný Poděbradský graduál. Kruchta byla přestavovaná v 2. polovině 17. století, podle účtů nejprve v letech 1665–1666, podruhé 1686. V obou případech se uvádí, že *se kruchty bořily*, což však nesmí mást, jednalo se jen o úpravu vnitřního rozdělení kruchty podle nových zvyklostí raně barokní doby. Byla totiž oddělena *kruchta kantorská* neboli *literácký kůr*, např. když se roku 1665 prováděla drobná úprava tehdejších varhan, aby *převrhnouti se nemohly*, byly též osazeny nové dveře *jdauc k warhanům* a ještě *jedny jdauce na literáckou kruchtu*. Václavu ml. Švihovskému se o rok později zaplatilo za *omalování* – kromě Božího hrobu – *kusa kruchty, která novým pažena jest*. Trochu záhadně působí drobná platba z roku 1686 za dvě čtvrtce *wápna pro zadělání děr po prvnější kruchtě* který v stěnách a slaupích *zůstaly*, zejména proto, že v úrovni kruchty dnes žádné sloupy snad kromě západních přístěnných pilířů nejsou – event. mohly stát sloupy na poprsnici kruchty, kde si je ale těžko představit ve vztahu ke klenbě trojlodí.²⁸⁾ Kruchta byla až do roku 1670 přístupná zvenku. Ještě roku 1666 Adam Hrubý *truhlář* udělal a *zapažil schody jdauce z krehova k warhanům a na kruchtu*. Nicméně roku 1670 byly venkovní schody strženy a nahrazeny novými uvnitř kostela. Patrně šlo o točité schodiště při jižní stěně podkruchtí, které zachycuje plán kostela z roku 1753, a které kupo-

Obr. 15: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Rub závěrového pole klenby presbytáře (stav 2024).

Obr. 16: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Rub klenby presbytáře (stav 2024).

divu přetrvalo až do opravy roku 1933. Teprve roku 1680 účty mluví o *zadělání země kde starý schody byly a dláždění kde předešle nebylo v kostele co se na kruchtu chodí.*²⁹⁾

SAKRISTIE

Sakristie po severní straně presbytáře je podle všeho původní součástí chrámu. Bohužel není dochovaná v původní podobě, roku 1891 byla odstraněna její klenba a nad sakristií zřízená knížecí oratoř, zpřístupněná po nově přistavěném schodišti, obíhající sakristií ze severní a východní strany; do presbytáře byla oratoř otevřená dřevěným neogotickým arkýřem, dnes již neexistujícím. Sakristie je zmíněna již v jednom z nejstarších účtů z roku

1662. V účtech 17. století je důsledně zvána *kaplí*, resp. *kaplou*, až v účtech z 18. století střídavě i sakristií.

V létě roku 1670 stihla kostel smutná událost, ukradli totiž ciborium. Ještě téhož roku se platilo *od udělání... dveří k kapli a pobití těch dveří plechem;*³⁰⁾ dokončeny byly až následujícího roku, jak svědčí cedulka nalezená při opravě roku 1875 pod oplechováním: *Léta Páně 1671 dne 2. máje tyto dveře jsou udělány a zavěšeny za správy úředníka, kostelníků Pana Tomáše Kříže a pana Jana Pokornýho a pana Táboorského a Davida Uzdáře a Pavla Čermáka sousedův v Městě Poděbrad nad Labem...* Podle kroniky cedulka i s novou *od zámečnicka Kuby psanou a děkanem a velebnými pány podepsanou pod plech se opět vložila.*³¹⁾ Dveře jsou dosud zachované. Ze strany sakristie sledujeme jejich druhotné seříznutí dole a nastavení nahore, z presbytáře je patrné „novodobé“, ve skutečnosti poměrně staré oplechování z opravy roku 1875. Odhadujeme, že podobně staré byly i vstupní západní dveře do kostela,

Obr. 17: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Západní část trojlodí s vestavěnou varhanní kruchtou (stav 2024).

soudě alespoň podle jediné slušné fotky, kterou pořídil těsně před jejich zánikem výrobce současně mříže roku 1986 (obr. 22). V účtech je zachycené nemáme, účty však od poloviny roku 1673 do poloviny roku 1680 chybí.

S pořízením nových dveří do sakristie zřejmě souvisela platba téhož roku *od přestavování jarmar a koryta v kaple, též za vyvrtání děr do klenutí.* V létě 1671 pak bylo za necelých 57 zl. pořízeno nové ciborium – z výše uvedeného soudíme, že bylo ukládáno právě do sakristie: šlo o nejchráněnější prostor kostela, přístupný jen z presbytáře, ven otevřený dvěma malými okénky; venkovní vstup byl prolámán až roku 1755 (z té doby jsou i jeho dveře).³²⁾ Pro ukládání ciboria by se zvláště hodila nika v přízdívce před opěrným pilířem v jihovýchodní části sakristie, zajištěná mříží se třemi zámky. Tento „trezor“ je překrytý trojdílnou barokní skříní přes celou východní stěnu sakristie, zdánlivě symetricky členěnou. Vydřevená nika s mříží, hluboká 35 cm se skrývá za pravou předstupující částí

Obr. 18: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Portál vstupu do sakristie se zevně oplechovanými dveřmi. Dveře vyrobeny roku 1671, jak by měla svědčit cedulka z roku 1875, schovaná za oplechováním (stav 2024).

Obr. 19: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Rub dveří na obr. 18 (stav 2024).

skříně. Opěrák za ní, který lehce vyčnívá v jihovýchodním koutu prostoru, se od ostatních opěráků presbytáře liší větší šířkou (asi 1 m, oproti ca 70 cm u ostatních opěrných pilířů). Zdálo by se, že sakristie byla k pilíři presbytáře do datečně přistavěná, ve skutečnosti důvodem předstoupení opěráku je jen jeho větší šířka (zdívno sakristie je široké ca 60 cm, shodně se zdívem presbytáře). Nad skříní je v pilíři uvolněná ploška omítky připomínající zazděné komínové ústí. Situace si žádá vysvětlení, ale než se o něj pokusíme, sledujme časovou osu. Skříně jsme v účtech nezachytili, ale podle architektonických znaků ji považujeme za vrcholně barokní a řadíme někam před rok 1730. Protože potřeba trezorové skříně zjevně existovala již roku 1670, kdy se, jak již zmíněno, platilo *od přestavování jarmar*, soudíme, že nika je starší, současná se vstupními dveřmi, a v souvislosti s instalací skříně byla jen upravena, např. opatřena vnitřním prkenným deštěním.

Ať už je trezorová nika z roku 1670 nebo o půlstoletí mladší, je důležité, že silnější opěrný pilíř v té době již stál.³³⁾ Zaústění do „komínku“ nad stropem skříně může být z dosti mladé doby,³⁴⁾ ale na pochopení věci to nemá vliv. Klademe tedy otázku, zda již před rokem 1670, případně od počáteční výstavby nemohl v širokém pilíři vést komín. Celkově totiž situace připomíná krb. Krbečky ve vedlejších kostelních prostorách jsou zmiňované odbornou

literaturou v souvislosti s obřadnou likvidací pozůstatků posvěcených hostií, resp. svátostnin a porézních látek, které s nimi přišly do styku; výjimečně zachované příklady někdy dokumentují spojení s piscinami, takže popel se mohl spláchnout, aniž opustil posvěcený prostor (*Mudra ed. 2017*, 157–160). Protože kouře z takového krbečku nebylo mnoho, komínek teoreticky mohl být vyveden i pod klenbu (zvláště pokud v ní byly vyvrtány otvory). K poděbradské situaci nelze zatím říci mnoho konkrétního, jeví se však natolik zajímavá, že by si příležitostně zasloužila i víc než vizuální průzkum.

V účtech se k sakristii váže řada pozoruhodných položek. Jako *koryto* si představujeme samostatnou kamennou výlevku v nice ve stěně, jak je zachovaná v sakristii v sousední Libici. Musela mít dvířka, neboť roku 1670 čteme o *udělení klíče k zámku v korytu té kaple* a o *přidělení pantů u koryta v kaple*. V 18. století se místo *koryta* používá označení *umývadlo* (*umejvadlo*). 1712 se platilo *konváři pražskému od spravení umývadla do kaple*, 1714 *od přiletování kohoutku k umejvadlu v kapli*;³⁵⁾ 1738 je zmíněna platba *kováři od přelítí umývadla do kaple* a 1749 *od správy umývadla v sakristii*.³⁶⁾ Inventář z roku 1767 mezi věcmi z cínu uvádí *umývadlo v sakristii, i se spodním dílem*, ale označuje je jako *sešlý*.³⁷⁾ Předpokládáme, že cínové umývadlo bylo vloženo do středověké kamenné výlev-

Obr. 20: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Skříň při východní stěně sakristie skrývá trezorový výklenek s mříží. Porucha omítky v pilířku nad ním připomíná komínové ústí (stav 2024).

ky (nad ním byla osazena nádoba na vodu s kohoutkem), tj. jednalo se o stále stejné místo, jistě ne o místo trezorové niky, kde by ostatně odtoku vody bránil opěrný pilíř, ale snad o protější severozápadní kout prostoru.

Dvě zmínky z 80. let 17. století spojují sakristii s uchováváním *velebné svátosti*. Roku 1684 se platí za *1 zelené šilt s ciráty do kaple co na něm lampa visí před velebnou svátostí* a dále *zámečnickovi... od udělení klíče a spravení zámku k jarmarce, co v ní velebná svátost bývá* – není zcela jisté, že jde o výše popsanou trezorovou skříň, ale hned na dalším řádku se platí *témuž [řemeslníkovi] od odnimaní velkého zámku od kaple neb nětco v něm bylo zlámáno a jej zase spravení a přibití*. 1686 se objevuje platba za *7 ponkajzen pro přibití jarmary a tabernakulum v kaple*.³⁸⁾ Svatostánek (tabernákl) mimo oltář by odporoval kano-nickým předpisům, spíše předpokládáme, že pokud byla využita *jarmarka* či trezorová skříň v sakristii, šlo o přechodné opatření, které souviselo s výměnou oltářů v 80. letech (viz níže), event. o dočasný stav způsobený otřesem z ukradení ciboria roku 1670. Písaři slovo *svátost* či *velebná svátost* používali v širokém významu; rozhodně nemuselo jít o posvěcené hostie;³⁹⁾ zároveň se vkrádá otázka, zda eventuálně nemohlo jít o znehodnocené hostie a zbytky plátů těsta určené ke spálení. Že však sakristie – kaple – dlouho byla vnímána jako alternativní úložiště svátosti oltářní, svědčí platba z roku 1781 *za Kallmanovy firhaňky (?) k zastrčení Nejsvětější svátosti na zelený čtvertek v zakrytí* (v předvečer Velkého pátku, po který mělo být „tělo Kristovo“ věřícím skryto).⁴⁰⁾

Obr. 21: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Detail skříně na obr. 20 (stav 2024).

STARÁ DŘEVĚNÁ ZVONICE A ZVONY

Skromnost města Poděbrad ukazuje jeden znak poděbradského kostela: oproti chrámům v Kolíně, Nymburce, Bydžově, dokonce i Českém Brodě neměl věž, pouze dřevěnou zvonici. Poděbradům jako poddanskému městu dominovala věž zámku. Stará zvonice byla opravována ve 40. letech 17. století (Šmilauerová 2001, 119) a přežila i požár města roku 1653. O 10 let později měšťané nicmé-

Obr. 22: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Západní strana trojlodí s dnes již neexistujícími barokními vstupními dveřmi (foto D. Výprachtický, 1986).

ně přistoupili ke stavbě zvonice nové. Už v červnu 1662 vyslali posla, který do mlejna klavarského k Janovi Wočadlovi aby zvonici novou stavěl s psaním chodil. Mlýn či pila v Klavarech u Nové Vsi nedaleko Kolína se nacházel necelých 15 km jižně od Poděbrad, přímo na levém břehu Labe, vedle jezu, jež zadržoval vodu pro mlýnské kolo, která pak odtékala bočním kanálem. Po roce vyslali poděbradští posla k Janu Wočadlovi znovu, *chtěliby zvonici novou stavěti*. Brzy nato v domě pana Tomáše Hájka byvše někteří radní, starší obecní [a] auředník zádušní přítomni s panem Janem Wočadlou jednali o vystavení nové zvonice [nicméně] stal se odklad až se rozmyslí; přitom za pivo dáno 30 krejcarů. Pak znovu smlouvali s panem Wočadlou... u pana Tomáše Hájka purkmistra a při tom smlouvání... za 2 kapry dáno 20 kr., za pivo 30 kr., za 4 pinty vína 1 zl. 20 krejcarů. Do konce června Jan Wočadlo než se ta zvonice zjednala u pana Adama Braučka sedmkrát na noclehu zůstal. Nakonec se smlouva podepsala a Janu Wočadlovi se podle ní od vystavení nové zvonice a staré zboží zaplatilo 200 zl. a k tomu za půl druhého sudu piva k též zvonici přimíněného 10 zl. 16 krejcarů.⁴¹⁾

Stavební účet z let 1663–1664, tj. z doby stavby zvonice je neobyčejně bohatý, a tak se sluší z něj něco ocitovat, ač zvonice až na základ již neexistuje – nahradila ji věž z roku 1818. Kde stála, víme z plánu Vrchního vojenského velitelství z roku 1778, kdy měly být Poděbrady opevněny zemními valy v rámci připravované války proti Prus-

ku, z níž naštěstí sešlo (obr. 23). Zvonice stála po vnější straně hřbitovní zdi severně od západní části kostela. Jak vyplývá z níže citované položky účtu, její základ je dosud zachován pod chodníkem a silnicí, přitom pouze severní strana základu pod silnicí je z doby stavby zvonice, zbylé tři strany jsou starší, řekněme pozdně gotické.

Smlouvu s Janem Vočadlem neznáme, nicméně tušíme, jak byla stavěná. Je zřejmé, že 200 zl. bylo pouze za odbornou tesařskou práci; materiály, přímoc nádeníků a zednické práce zajišťovalo město samo. To nejdůležitější na stavbu zvonice, kmeny dubů, většinou platit nemuselo. Celkem 56 dubů pocházelo z lesů Jeho Milosti Císařské, většinou za Libicí či za Kanínem, další z lesů obecních, tam se platilo jen za vybírání vhodných kusů, někdy přímo Janu Vočadlovi, za kácení (*uracení* nebo *zvracení*) a *vytesání* (*votesání*) (patrně osekání větví), dále za svážení (*forování*). Nikde není uvedeno, kam byly duby svázeny, patrně na překladiště poblíž kostela, odkud si je Jan Vočadlo už rozřezané převezl do Klavar, pokud části zvonice vyráběl ve své dílně. Naproti tomu měkké dřevo např. na krov se muselo dokoupit; nakupovalo se postupně v Poděbradech, podle možností jednou *1 vor dříví splavního kaupeného na krov ke zvonici*, jednou *2 vory*, jindy *1 vor malej*, *1 vor dříví trámovýho* či *dříví kladovýho na lišty*, celkem počítáme-li správně 8 vorů. Platily se jen menší sumy za vytažení z Labe či Labice a doprava na *krchov*, případně na pilu v Podzámčí k pořežení na prkna a lišty a zase zpět. Zaujmu platby za kácení *4 topolů i s vyřezáním z nich 8 klád* a dále za *přivezení 6 klád topolových k pile z háje předního obecního na prkna na podlahu na zvonici*. Dále se nakoupilo celkem 1,5 kopy latí (počítáme-li správně), 4 a něco kop prken, 30 kop šindele, potom spousta kovářských výrobků, jako *nárožníky hrubý a menší*, *šrouby dlouhé a šrouby menší*, *hřebíky podlažní na pažení zvonice a polaupodlažní na přibíjení pantů*, *hřebíky šindelní*, roku 1664 *panty i hřeby k woke nicím a dveřům*.

Na nový základ zvonice se kupovalo a přiváželo 20 fůr kamene, 18 plus 7 fůr písku a 4 fůry vápna na hašení, kromě toho 5 vozů hlíny k *spravování zdi kolem zvonice*. Koncem srpna 1663 se platilo *od uklízení starýho šindele, latí a krovu shozenýho ze starý zvonice a vytažení hřebíků*. Začátkem října už se zdil základ nové zvonice: platilo se *od udělání k jedné straně k cestě gruntu novýho... a po jiných stranách spravování*.

O stavbě dřevěné části zvonice se ze zádušních účtů dozvídáme pouze nepřímě. 7 října se platilo *nádeníkům co jsou pomáhali ze starý zvonice dříví uklízetí a tesařům nový tahati ke zvonici*, po celý říjen a začátkem listopadu 1663 pak jen *nádeníkům co jsou na nový zvonici pomáhali tesařům dříví tahati*. Ač by se to z těchto formulací nezdálo, Jan Vočadlo zatím stavěl ve své dílně, neboť 7. prosince 1663 se platila nevelká suma *zvoníkům od zvonění když prohlíželi tu v Nový Vsi stavěnou zvonici*. V kontextu dalších plateb roku 1664 se zdá, že Jan Vočadlo zvoníkům předváděl vlastní zvonovou stolicí, nikoliv celou dřevostavbu.

V únoru 1664 se Jan Vočadlo s poděbradským měšťanem Burianem Pekem vypravili *do Dymokur k vybírání 24 dubův na přestavení v nově vystavené zvonici*; hejtmana dymokurského panství doma nezastihli, i když na něj dva dny čekali, ale nakonec Jan Vočadlo vyslal posla do

Obr. 23: Poděbrady, návrh vrchního vojenského velitelství na zřízení polního opevnění Poděbrad z roku 1778. Patrný kostel se hřbitovem a u jeho severozápadní strany dřevěná zvonice (fotokopie z plánového archivu NPÚ GnŘ).

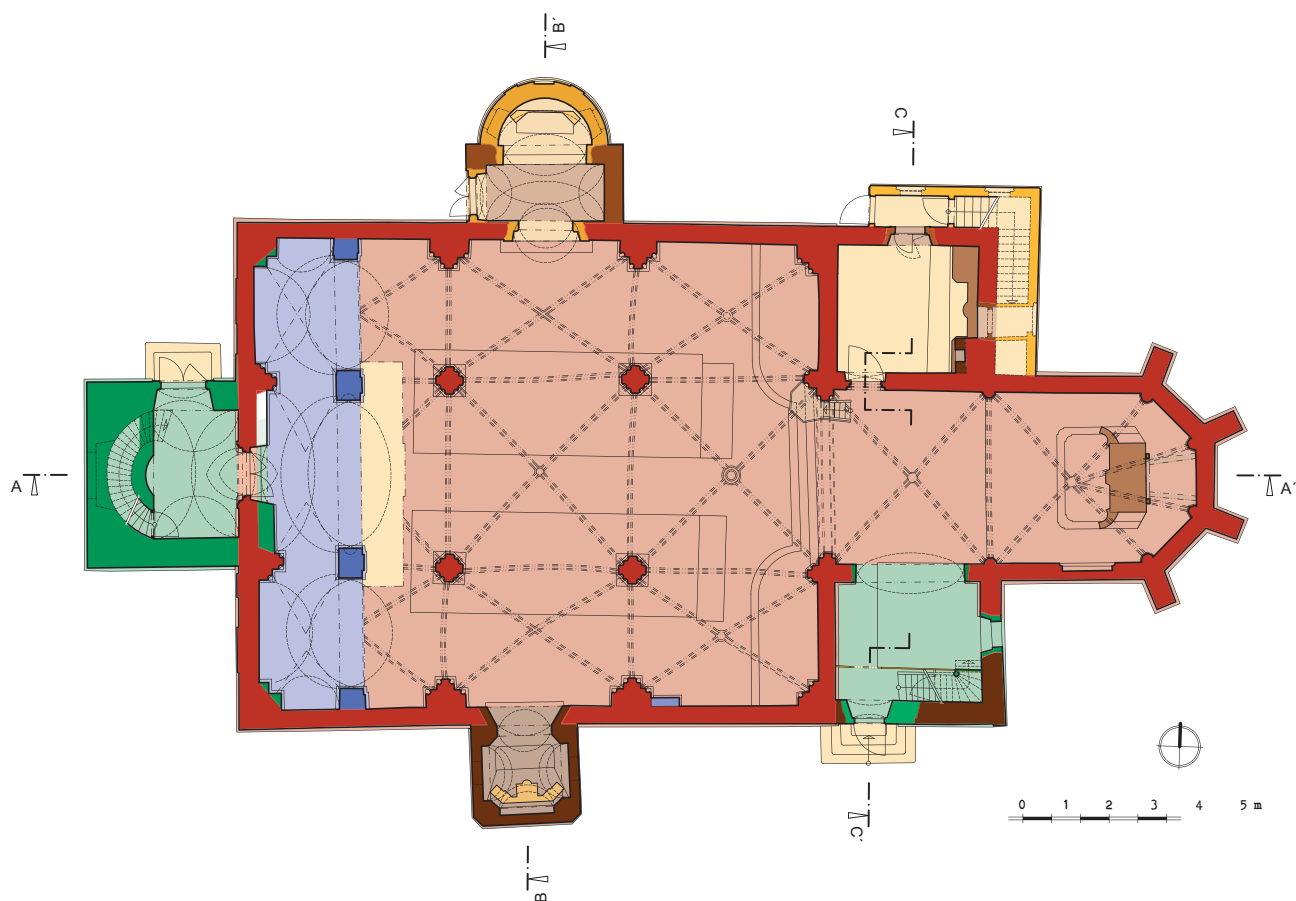
Záhornice a asi vyřídil, co potřeboval, neboť následně 13 dubů přivezli sedláci z Opočnice a 11 dubů sousedé poděbradští. V červnu 1664 se platilo *nádeníkům co jsou pomáhali při předělávání zvonice tesařům dříví tahati*, snad je míněno finální postavení zvonice v Poděbradech, ovšem teprve na konci srpna 1664 je zaznamenáno *rozbírání zdi vedle zvonice z jedné i druhé strany, aby mohli tesaři roubení dělati po straně zvonice, poté od spravení též zdi*. V květnu účet uvádí *dělání cesty v předním háji obecním pro čtyry duby na polštáře ke zvonici pro snadnější vytahování*. Patrně šlo o polštáře vynášející zvonovou stolicí.

S přenesením zvonů ze staré zvonice zřejmě souviselo množství v účtu uváděné kovářské práce u zvonů. Kováři se platilo *od udělání nového hřídele u zvonu zvaného Ryba, jinému od wokování hřídele... u zvonu Pekárku...*, *u něhož čepy woba nakládal, přes čepy dva plechy nový dělal... poutka protahoval a třmen k lopatce natloukal, ke zvonu Michalu Archangelu se platilo od nakládání dvou čepův a dvou zděří novým železem, k Velkému zvonu Dominikánovi za pas v Hoře Kutný kaupený a pak ještě za jeden pas v Nymburce kaupený. Zvonář Pražským se platilo od přelívání starých pánvic od zvonu Michala Archangela; ze 23 liber váhy ubylo jich v ohni 2 libry, proto se doplatilo, co jest musil přidat nového metalu*. Kovářské práce bylo výrazně více než v jiné roky, ač na úchytech zvonů se něco opravovalo každý rok; v 18. století se v účtech opakuje spravování čepů, překování starých pánvic, svařování šroubů, spravení pásu či nákup nového pásu ke zvonu, opravy ucha či *uchouch*, opravy či nákup nového řemene,

vydání za spouštění či vytahování zvonů apod. Přenesení zvonů nikde v účtu zachyceno není, patrně bylo součástí smlouvy s Janem Vočadlem. V prosinci 1664 se pak platila malá částka *od rozbírání rumpálu proti zvonici stojícího po kterém zvonu dolu spouštěly a zase nahoru tahaly a takový rumpál do zvonice se vším dřívím co k němu náleží donesení*. Za vlastní rumpál se nikde neplatí, snad byl ve vlastnictví města nebo panství.⁴²⁾

Zdá se ale, že se uchycení zvonů při stavbě nové zvonice zcela nezdařilo, neboť zvon Michael Archanděl 4. června 1669 spadnul. Nový zvon slil mladoboleslavský zvonář Jan Briqueei (Priqueei/Pricovey – *Rybička 1885/1886, 41*), z původního materiálu *i co tak k témuž zvonu svého metalu přidal*, celkem za 288 zl. 12 kr.⁴³⁾ Vidíme tak, že přelití jednoho zvonu stálo zhruba tolik, jako celá stavba zvonice.

Zvon Michael byl znovu přelit roku 1870⁴⁴⁾ a pak zrekvírován za první světové války. Zvony byly celkem čtyři. Zvon Ryba pořídil poděbradský měšťan Jan Ryba s manželkou Evou roku 1610 a věnoval záduší; po výstavbě nové věže, podle účtu roku 1823 byl přelit. I on byl za první světové války zrekvírován, stejně jako velký zvon Dominikán, který pocházel z roku 1552.⁴⁵⁾ Zvon Pekárek, snad pojmenovaný také po poděbradském měšťanu, *spadnul a roztloukl se* roku 1759; nový zvon Vojtěch a Prokop ze starého kovu slil zvonář Vít Dittrich z Nového Města Pražského.⁴⁶⁾ Tento jediný zvon přežil obě světové války a visí ve věži kostela dodnes. Kromě něj je dnes ve věži pozdně gotický zvonek s nápisem *ia hlas volajici podte*

Obr. 24: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže, půdorys v úrovni přízemí. Červeně – pozdně gotická výstavba kostela, 2. polovina 15. století; modře – kruchta 3. čtvrtina 16. století; hnědě – úpravy v 17. a 18. století (tmavší a světlejší odstín); zeleně – přístavba věže 1818 a úprava jižní oratoře 1839; žlutě – přestavby 1887–1900, resp. starší úpravy od 60. let 19. století (tmavší odstín) (zaměření a kresba K. Kibic, 2024).

☉*dobrzy*☉*ihriss[ni]*, který v 19. století visel v sanktusní vížce nad presbytářem, a který farní kronika řadí do let 1480–1490.⁴⁷⁾

HŘBITOV KOLEM KOSTELA

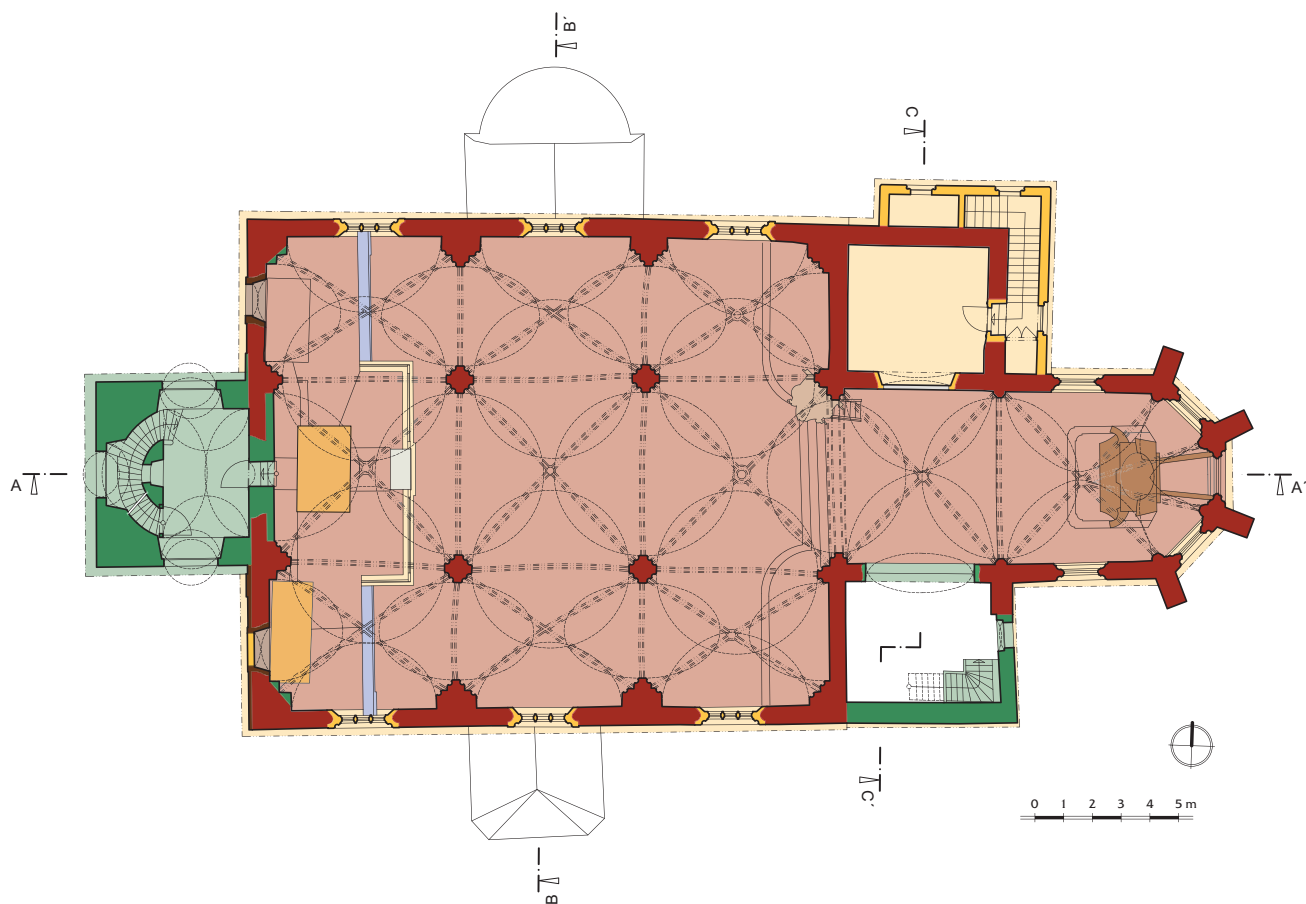
Po staletí byl kolem kostela hřbitov. Zeď *krchovní* na jihozápadě přiléhala k labskému rameni zvanému Labice, na ostatních stranách k městským ulicím, od nichž byla minimálně v některých místech oddělena příkopem, který za deštivého počasí sloužil k odvodu vody. Hřbitov měl dvě brány zhruba v místech, kterými se ke kostelu chodí i dnes, jednu na severozápadě vedle někdejší dřevěné zvonice, druhou na severovýchodní straně poblíž sakristie.⁴⁸⁾ Zeď byla vyzděna z kamene na hlinu a nahozena vápenou omítkou. Směrem k Labici ji zesilovaly pilířky, přesto měla tendenci se sesouvat a účty poměrně často informují o nutných opravách a přezdivání. Zajímavostí vstupu na hřbitov byla „čistící zóna“, podobná těm, které fungují v dnešních obchodních či administrativních centrech. Prvně o ní čteme roku 1664, kdy *Jiřík tesař s tovaryšem* dostal zapláceno *od udělání rámu na němž mříž železná leží jdouc na krchov a veřejiu pro dveře lávek po nichž se k tůž mříži chodí*. Jednalo se tedy o mříž v úrovni cesty asi v dubovém rámu za lávkou přes příkop a bránou (množné číslo naznačuje dva zmíněné vstupy).⁴⁹⁾ Pod mříží byla obezděná *jáma*,⁵⁰⁾ která se čas od času musela čistit, ač byla napojená na *hejcuk* (odtokový kanálek), např. 1671

se platilo *od vyházení neřádu z mříže* a 1683 *od vyházení neřádu z mříže jdauc na krchov aby voda odpadat mohla*. Podle pozdějších účtů byly mříže dokonce dvě, u obou vstupů.⁵¹⁾ I přesto se podlaha kostela zanášela. Tak např. v účtu z roku 1731 najdeme platbu *za 1 nový rejč k škrábání bláta v kostele od lidí nanešeného*.⁵²⁾

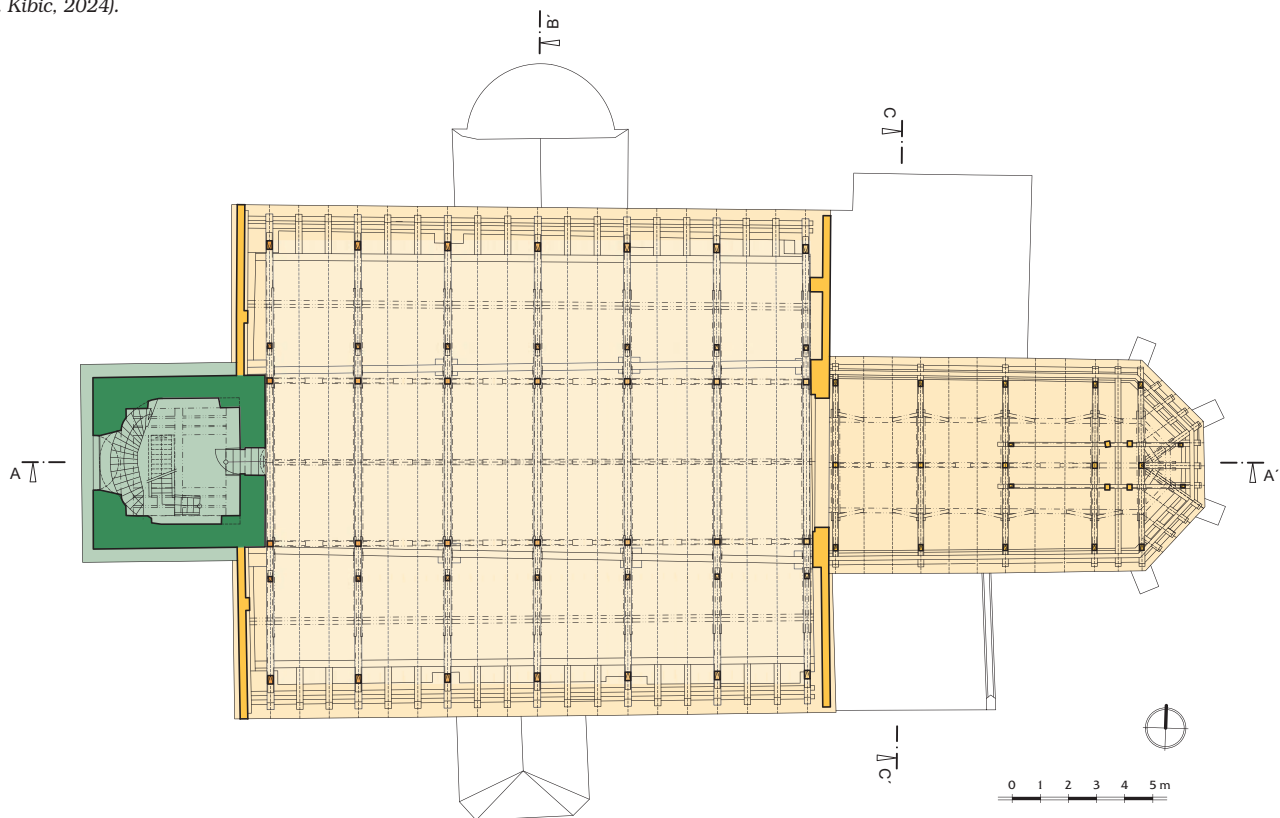
Pohřbívání kolem kostela (i v kostele) bylo ukončeno roku 1784, kdy byl vymezen nový hřbitov v místě děkanského pole severovýchodně od fary (dnešní Purkyňovy sady). V následujících letech, resp. ještě dlouho na počátku 19. století se v účtech musí pečlivě rozlišovat mezi *Kirchhof* (*krchov* u kostela) a *Friedhof* (nový hřbitov). Ohradní zeď bývalého hřbitova u kostela zůstala zachována ještě téměř 100 let, jen směrem k vodě ji nahradil r. 1839 tzv. *Kettenzug*, zábradlí z litinových řetězů mezi kamennými sloupky.⁵³⁾

BAROKNÍ VÝBAVA INTERIÉRU

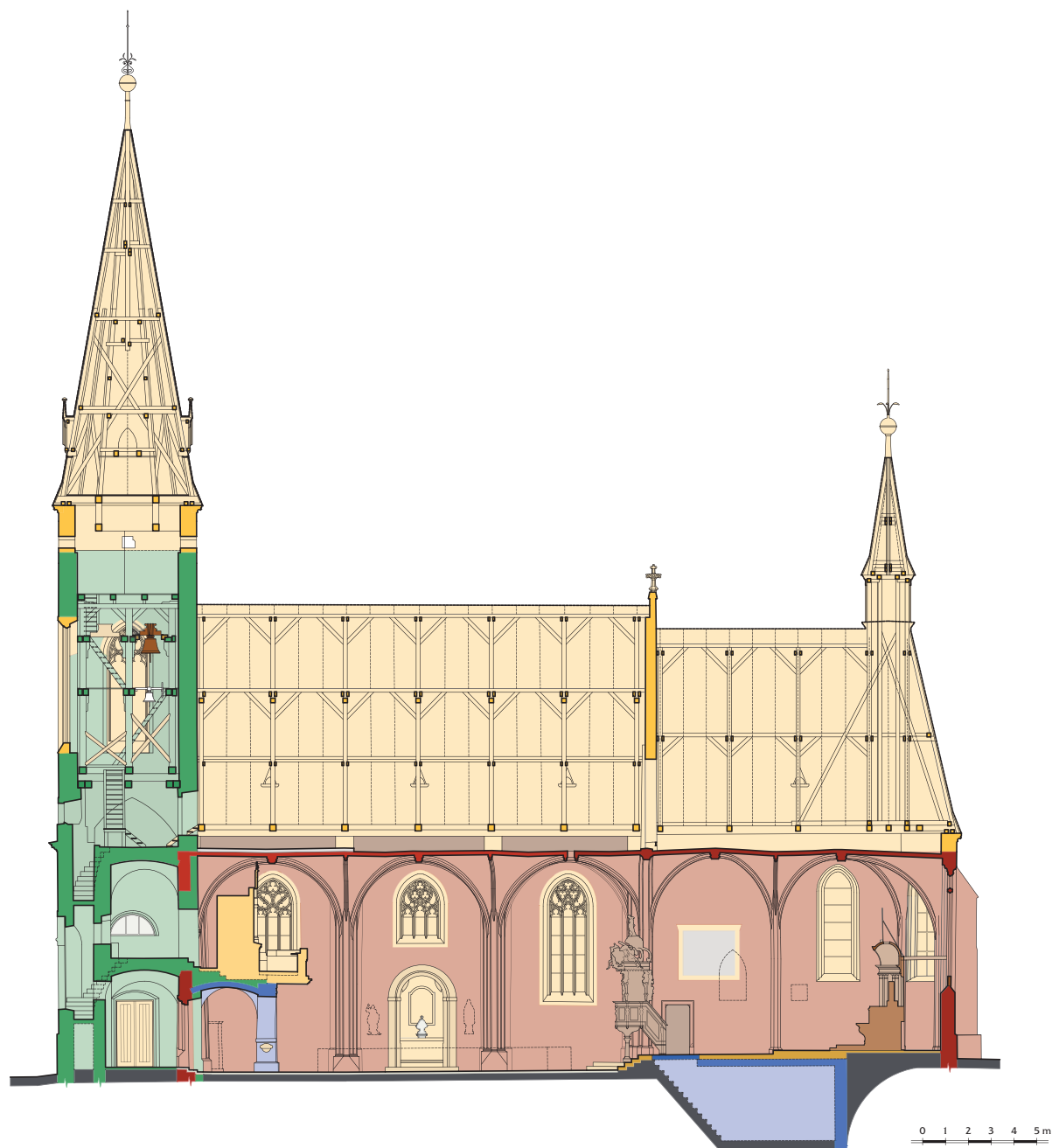
Barokizace interiéru proběhla ve dvou etapách a vždy navázala na výmalbu interiéru. První vlna nastala kolem roku 1680. Instalaci nových oltářů rekonstruujeme pouze nepřímo, důvodem kromě chybějících účtů může být i to, že některé oltáře byly pořizovány ze soukromých darů. Mezi řádky účtů čteme, že gotická architektura interiéru zůstala – kromě povrchových úprav – víceméně beze změn. Roku 1681 se v kostele postavilo lešení, interiér se vybělil a mimo jiné se obnovily malované erby cechů na

Obr. 25: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže, půdorys v úrovni varhanní kruchty. Červeně – pozdně gotická výstavba kostela, 2. polovina 15. století s přesahem do století následujícího; modře – poprsnice kruchty 3. čtvrtina 16. století; hnědě – barokní úpravy z 18. století; zeleně – přístavba věže 1818 a úprava jižní oratoře 1839; žlutě – změny a přístavby 1887–1900; světle šedě – zásahy 20. století, nejmladší úpravy neznačeny (zaměření a kresba K. Kibic, 2024).

Obr. 26: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže, půdorys v úrovni krovu. Zeleně – západní věž 1818; žlutě – konstrukce 1896–1897 (s použitím zaměření R. Slámy, 2022, zpracoval K. Kibic, 2024).

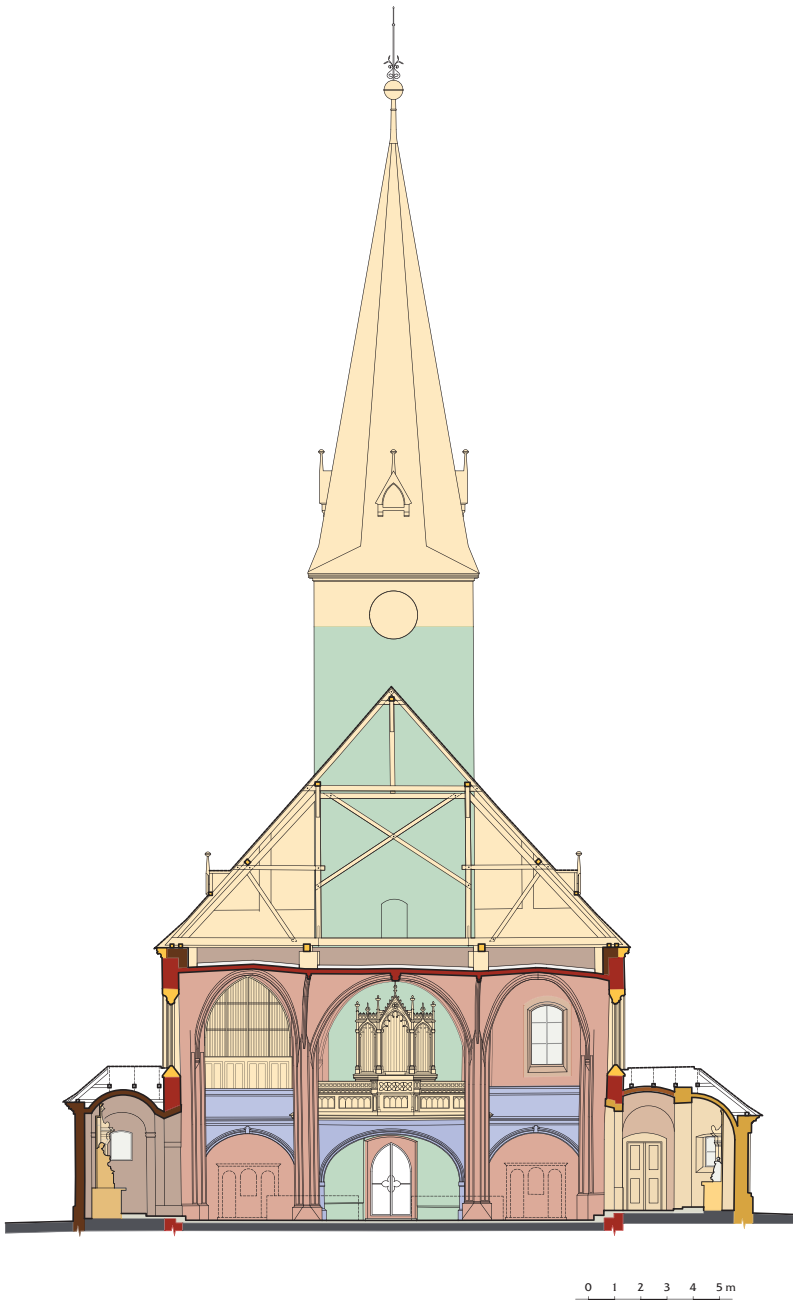

Obr. 27: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže, podélný řez. Červeně – pozdně gotická výstavba, 2. polovina 15. století s přesahem do století následujících; modře – krypta, 16. století (?) a varhanní kruchta, 3. čtvrtina 16. století; hnědě – barokní úpravy 18. století; zeleně – přístavba věže 1818; žlutě – přestavba 1896–1897, resp. starší úpravy od 60. let 19. století (tmavší odstín); světle šedě – zásahy 20. století (s použitím zaměření R. Slámy, 2022, zpracoval K. Kibic, 2024).

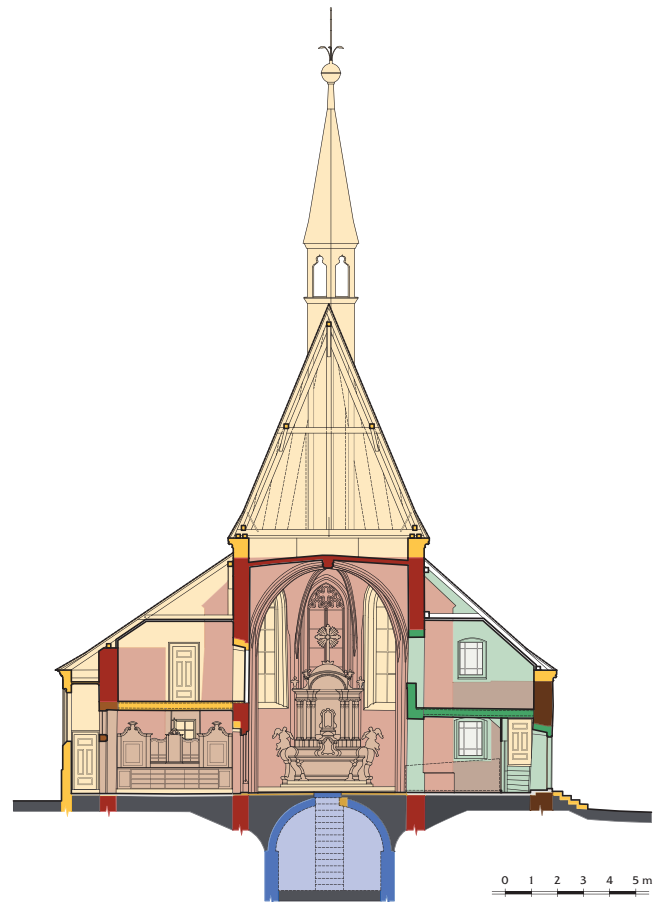
klenbě.⁵⁴⁾ Platba malíři za *obnovení barvami oltáře velkého a dvou obrazů v něm* za 25 zlatých spíše mluví pro hlavní oltář, jenž na místě už delší dobu stál. Za nový oltář v čele severní lodi (sv. (!) Jana Nepomuckýho) bylo v letech 1682–1683 řezbáři Petrovi Markovi zapláceno 80 zl., malíři Andresovi Butlerovi za obraz sv. Barbory *do téhož oltáře nahoru daného* 9 zl.; zvláště jsou poznamenány platby za přípomoc a drobný materiál, např. *za hřebíky šindelní pro přibíjení cirátů* [ozdob]. Roku 1685 se dozvídáme o *dříví pro malíře když oltář maloval* a roku 1686 o *platbě za hřebíky polaupodlažní též šindelní i za 4 hašple při stavbě nového oltáře* – vlastní oltář do účtů zanesen není.⁵⁵⁾

Další vlna barokní proměny mobiliáře přišla začátkem 30. let 18. století. Nenalzáme zmínku o vrcholně barokní

kazatelně, která by dané dataci odpovídala⁵⁶⁾ (účty bohužel mezi léty 1716–1730 opět chybí). V účtu z roku 1732 čteme jednak o *drobné platbě za všelijaké hřebíky k stavění nového oltáře potřebné, jednak že za mnohé práce... při postavení nového velkého oltáře... i za mnohá k tomu potřebná materiálie společně zapláceno 83 zl. 33 kr.*⁵⁷⁾ – evidentně jde o barokní hlavní oltář, ze kterého je zachován reliéf Nesení kříže na menze novobarokního oltáře v kapli Bolestné Panny Marie. V inventáři z roku 1767 je kromě velkého oltáře a oltáře v boční kapli uvedeno celkem 8 malých oltářů, kromě toho krucifix a řada soch a obrazů, mj. dvanácti apoštolů.⁵⁸⁾ V podkruchtí byl ještě Boží hrob pod obrazem, později *statuí* Vzkříšení, konstrukčně zřejmě dosti jednoduchý, který se každoročně o veliko-

Obr. 28: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže, příčný řez trojlodím s pohledem k varhanní kruchtě. Červeně – pozdně gotická výstavba, 2. polovina 15. století s přesahem do století následujícího; modře – renesanční kruchta, 3. čtvrtina 16. století; hnědě – barokní úpravy 18. století; zeleně – přístavba věže 1818; žlutě – přestavba 1896–1897, resp. starší úpravy od 60. let 19. století (tmavší odstín); světle šedě – zásahy 20. století (s použitím zaměření R. Slámy, 2022, zpracoval K. Kibic, 2024).

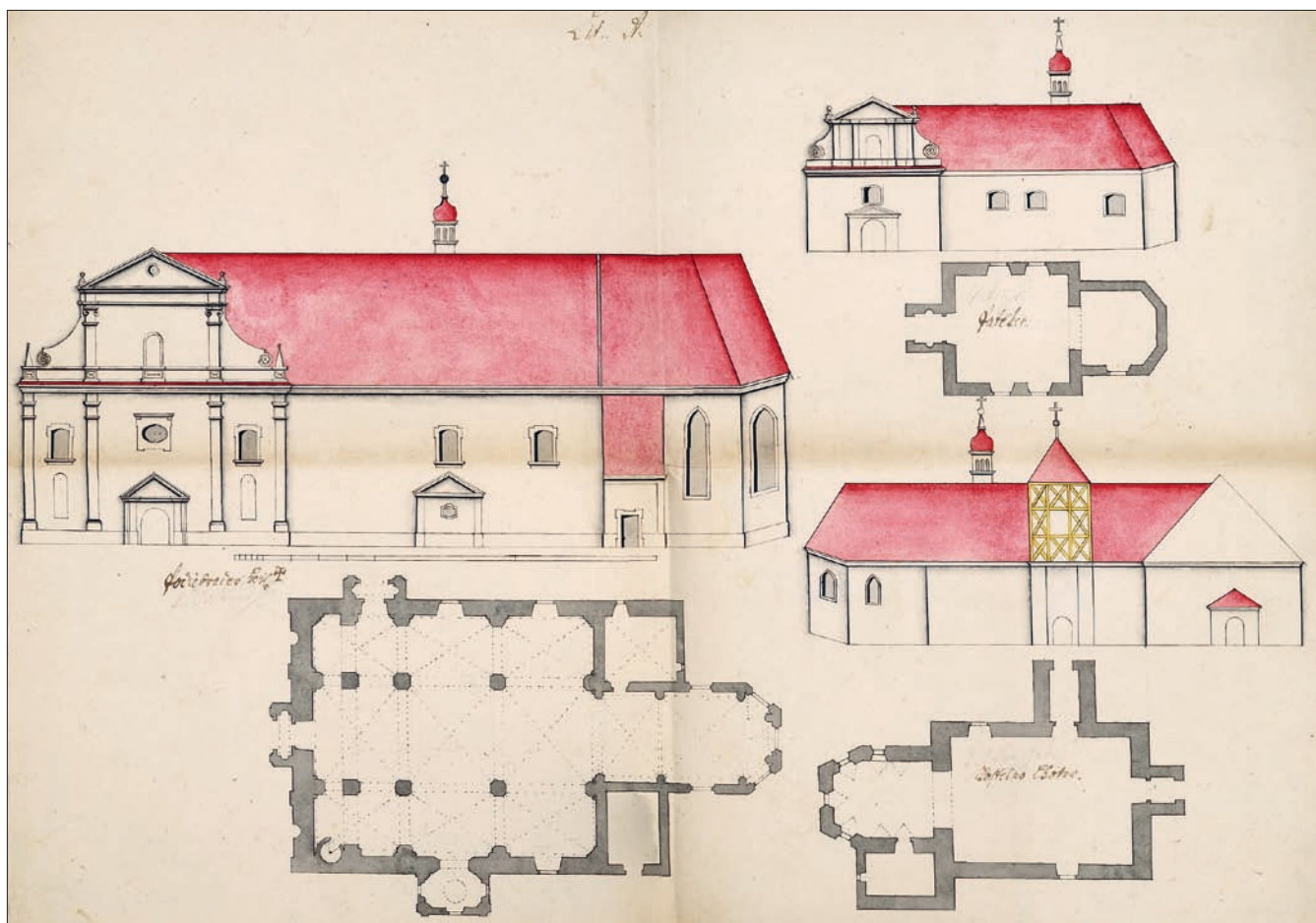

Obr. 29: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže, příčný řez presbytářem. Červeně – pozdně gotická výstavba, presbytář dokončen patrně v 70. letech 15. století; modře – krypta, 16. století (?); hnědě – barokní úpravy z 18. století a starší (tmavší odstín); zeleně – úprava jižní přístavby presbytáře na patrovou oratoř 1839; žlutě – úpravy 2. polovina 19. století, zejména 1891 a 1896–1897; světle šedě – zásahy 20. století (s použitím zaměření R. Slámy, 2022, zpracoval K. Kibic, 2024).

nocích strojil. V inventáři z roku 1785 je všechno pečlivě přepsáno, nicméně čtyři malé oltáře jsou přeškrtnuté a stejně tak některé z obrazů a soch.⁵⁹⁾ Projevuje se tak josefinská doba.

Díky reformám císaře Josefa II. však kostel i získal. Ze zrušené kaple v Nových Mlýnech byl do kostela přenesen oltář, který nahradil starší oltář hlavní. Nové Mlýny se nacházejí na Sánském kanálu nedaleko nápusných stavitel rybníka Blato, svého času největšího v Čechách (vysušen nejpozději roku 1790).⁶⁰⁾ Patronem kaple byl mlynář Jan Marek, horlivý poutník do štýrského Mariazell, a oltář je volnou replikou oltáře tamějšího poutního chrámu Pan-

ny Marie. Do poděbradského kostela se přestěhoval roku 1792, kdy se platilo něco přes 108 zl. nádeníkům a řemeslníkům při postavení nového oltáře a ca 48 zl. za doplnění kříže k oltáři, jak to žádalo zasvěcení chrámu.⁶¹⁾ Uprostřed má skříň s kopií sochy Panny Mariazellské, kříž ve vrcholu byl poměrně záhy zakryt či nahrazen obrazem Ukřižovaného, nesprávně připisovaným Petru Brandlovi;⁶²⁾ i s obrazem je oltář popisován ve farní kronice zhruba roku 1839. Při opravě roku 1877 byl jeho rám zmenšen a obraz mírně posunut dolu,⁶³⁾ při další obnově interiéru roku 1933 pak byl sejmut a osazen v místě zrušeného novogotického oltáře v čele jižní lodi.⁶⁴⁾ Je to jeden z mála

Obr. 30: Plány kostelů v Poděbradech, Pátku a Kostelní Lhotě z roku 1753 (NA Praha, České gubernium – Fundační komise, k. č. 333, i. č. 565, sign. P 2/9).

oltářů opatřený lícem z tepaného plechu, patrně měděného, pozlaceného a postříbřeného. Jen některé části oltáře jsou zcela původní, jako dva andělé v podživotní velikosti po stranách oltářní menzy. Zezadu snadno rozlišíme původní spodní část dřevěné oltářní skříně, horní část z opravy roku 1877 i sloupy oltáře vyměněné roku 1933 (viz ještě dále).

PLÁN Z ROKU 1753 A PODOBA KOSTELA V 18. STOLETÍ

Pozoruhodným pramenem jsou plány kostelů na komorních panstvích, v případě panství poděbradského a kolínského z roku 1753, uložené ve fondu Fundační komise Národního archivu v Praze. Na každém archu je několik kostelů; zachycen je vždy půdorys a spojený pohled ze dvou průčelních stran, většinou strany západní a jižní. Plány v mnohém případě informují o zaniklých stavbách či dnes již neexistujícím stavu.⁶⁵⁾ Na druhou stranu zakreslení poděbradského chrámu naznačuje, že pravdivý je spíš celkový obraz než detaily. U půdorysu kostela zaujme kolísající šířka obvodových zdí (ve skutečnosti je šířka zdiva konstantní) a chybějící opěráky presbytáře – přitom jeden středověký opěrák je kompletně zachován jako součást východní stěny jižní oratoře, dříve kostnice – kdybychom snad pochybovali. V sakristii je na plánu značená křížová klenba, v jihozápadním koutě trojlodí je zachyceno šnekové schodiště na kruchtu.

Plánu patrně můžeme věřit, pokud jde o podobu fasád, zejména západní fasády, která z větší části zanikla přístavbou věže. Charakter fasád je spíše raně barokní než renesanční, tušíme zde ještě jednu přestavbu, kterou nenalzáme v účtech. Západní štít na plánu se velmi podobá východnímu štítu trojlodí kostela sv. Voršily v Chlumci nad Cidlinou na sousedním komorním panství Pardubice, který vznikl po požáru 1677 (Kuča 1995, I, 160, 210), pouze je štít v Chlumci vyšší, protože zůstal zachován strmější krov. Střechy zachycené na plánu poděbradského kostela z roku 1753 ukazují stav, který přetrval až do novogotické přestavby; ještě nejstarší fotografie z 90. let 19. století dokumentují nad presbytářem strmý krov, snad ještě gotický, zatímco střecha trojlodí měla sklon nižší, takže hřeben obou částí dosahoval stejné výšky. Krov trojlodí tedy musel být vyměněn někdy v baroku; barokní ležatou stolicí ukazuje i plán z roku 1839 (obr. 38). Jako nejpravděpodobnější doba vzniku střechy, resp. větší raně barokní přestavby se jeví přelom 17. a 18. století, a to nejen z toho důvodu, že v letech 1693–1707 chybí kostelní účty. Z jiného zdroje máme informaci, že se tou dobou stavba nového krovu projednávala: 9. září 1692 psal děkan Jan Samuel Borovanský na správu panství, že kostelu hrozí nebezpečí, *aby krov padnouc klenutí neprobořil, a tudý mnoho lidí zhytnutí nepřišlo*; na nový krov sám chtěl přispět částkou 50 zlatých. Účetní kancelář České královské komory v návaznosti informuje, *že hejtman to sám očitě spatřil, však ale nic tak nebezpečného tu že nevynachází, neb*

jsauce prej tůž krov ještě dobrý, a krom že některé latě a vřka na témž kostele od deště již sešlá jest, která bezelstně nová býti musí, což že on teď po jaru skrze řemeslníky lépeji vyšetřiti dáti – a na potom toho poslušně další spravení učiniti nepomíne“.⁶⁶⁾ Školní práce Jana Marečka, uložená v archivu probostství (06/2007), zmiňuje bez uvedení zdroje⁶⁷⁾ stavební úpravy roku 1698, kdy prý jižní stěna kostela hrozila sesutím a jako součást zajištění byla k této zdi přistavěna kaple Bolestné Panny Marie zvaná Logdmanovská. Víme, že na jejím místě stála kaple starší, spojovaná s G. B. Aostallim, starší původ potvrzuje svěcení jejího oltáře roku 1650.⁶⁸⁾ Celkově se neověřená informace jeví realistická. Raně barokní přestavbu chrámu můžeme nejpravděpodobněji klást právě do této doby. Fran-

tišek Vilém Logdman von Auen byl v 90. letech 17. století vyšším úředníkem poděbradského panství, zastával mj. např. funkci sirotčího písaře.⁶⁹⁾

V průběhu 18. století nás účty informují o několika větších opravách střech, ale nezdá se, že by při některé z nich proběhly zásadní změny. Patrně největší opravu účty zaznamenávají roku 1754: proběhla *správa celého chrámu jak uvnitř, tak zevnitř, spolu s krytbou*; náčrt k ní zhotovil kolínský *baumistr* Josef Jedlička, který mj. projektoval i úpravy zámku. Že oprava střechy byla rozsáhlejší, svědčí platba již o dva roky dříve *od svalování na hromadu dlouhých trámových dřev na opravu chrámu Páně koupěných a nad nima udělání křivku, toho polaťování a doškama přikrytí*. Na druhou stranu částka 172 zl. 54 kr. placená roku 1754 *zedníkům, tesařům, příkrývači, kameníku, plechaři, kovářům, truhlářům, zámečníku, sklenáři a jejich nádeníkům, též za k tomu všemu stavení potřebných mnohých materiálů* na nějakou razantnější změnu chrámu nestačila.⁷⁰⁾

Krytina nad lodí a presbytářem kostela byla *prejzová (kůrková)*, ve starší době v kombinaci s dřevěným šindelem nad sakristií a někdejší kostnicí. Roku 1680 účet informuje o platbě *za 100 prejzů k potřebě flikování střechy na kostela*. Z roku 1687 je roztomilá zpráva o platbě *nádeníku, který ze starého nad kapli a kostnicí odtrhaného šindele hřeb starý vytahoval, jej zase pěkně narovnal, kterýžto hřeb vedle nového do nového šindele k vybití a vypotřebování přišel*.⁷¹⁾ Od počátku 18. století se již dřevěný šindel v účtech neobjevuje a *kůrková krytba* se zmiňuje i nad sakristií (1747). Někdy koncem 18. či počátkem 19. století se krytina trojlodí změnila na tašky bobrovky. První zmínku o taškové krytině zaznamenáváme v rámci přístavby věže roku 1818. Inventář z roku 1828 pak popisuje kostel jako *zcela kamenný, taškami a prejzy pokrytý*.⁷²⁾ Kdy k této změně došlo nelze z dochovaného hlavního účtu vyvodit.

Obr. 31: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Hlavní oltář, volná replika oltáře poutního chrámu v Mariazell, původně v kapli v Nových Mlýnech, do kostela přenesen roku 1792. Vpravo od oltáře původní sedle (stav 2024).

Nejspíš se tak stalo při jedné ze dvou větších oprav na konci 18. století, buď roku 1771, kdy je zaznamenán *náklad na spravování střechy nad kostelem, sakristií, síncem a kostnicí příkrývači, nádeníkům i za materiál a forování necelých 95 zl. nebo – možná spíš – roku 1795, kdy byla provedená nespecifikovaná větší oprava kostela v ceně ca 190 zl.*⁷³⁾

Plán z r. 1753 zachycuje kromě jižní kaple Bolestné Panny Marie ještě čtyři další boční prostory, z nichž již popsaná sakristie nebyla přístavbou, ale původní součástí kostela. Naproti tomu jižně proti sakristii stojící někdejší kostnice, od roku 1839 patrová oratoř je zjevně dodatečná, jak dosvědčuje dovnitř pronikající sokl, z podstřeší patrný opěrný pilíř a také zazděné gotické okno presbytáře, ovšem poměrně stará. Kostnice má o něco širší zdivo než kostel; byla klenutá, patrně valenou klenbou v podélné ose kostela, jak by naznačovalo vzhůru se zužující zdivo na jižní straně.

Starobylá byla i předsíň před západním vstupem do kostela. *Síneć* je zmiňován již v účtu za rok 1662. Zřejmě měla pěkný barokní portál, na který se zaměřily pohledy, díky čemuž nevalilo, že uvnitř předsíň zůstal portál gotický.

Proti jižní kapli lodí je dnes severní kaple sv. Cyrila a Metoděje, vzniklá roku 1863 k tisíciletému výročí příchodu věrosvěstů přestavbou starší předsíň. Zajímavé je, že plán z roku 1753 značí předsíň západněji, hned za kruchtou v západním poli trojlodí. Žádné stopy vstupu tam ale dnes nenalzáme. Podporou pro existenci vstupu v daném místě by byla zmínka v účtu za rok 1740 o dveřích proti zvonici,⁷⁴⁾ situované naproti západní části kostela, jak víme z plánu města z roku 1778. Na tomto plánu už je ovšem předsíň značena na dnešním místě, uprostřed trojlodí.

STAVBA VĚŽE V ROCE 1818

Zatímco k úpravám střech se prameny nalézt nepodařilo, přístavba západní věže je naopak pramenně doložena nad očekávání dobře, byť ani pro ni zřejmě není dochován stavební plán. Z hlavního účtu se dozvídáme, že celková cena činila ca 11.937 zl., z toho materiály a ruční a potažní práce byly hrazeny z patronátních důchodů, z kostelní pokladny pak na zaplacení jednotlivých profesí připadlo ca 3.483 zl. Protože však nekatolíci byly na základě nejvyššího dvorského dekretu od ruční a potažní práce (roboty) na katolickém chrámu osvobozeni, tedy se částka připadající na kostel zvýšila o ca 618 zl., od součtu se nicméně zase odečetlo 788 zl. za prodej staré zvonice, zejména dřeva z ní, přímé vydání kostelní pokladny tak činilo 3.313 zl. 11 kr.⁷⁵⁾ Stavební kniha uvádí, že povolen byl celkový náklad 14.447 zl.,⁷⁶⁾ stavba tedy vykazala úsporu. Násobně vyšší částky oproti konci 18. století měla na svědomí inflace v době napoleonských válek, zejména kolem státního bankrotu roku 1811.

Stavba věže začala 12. května a trvala přesně půl roku, zednické práce byly hotovy už na konci září. Ve stavební knize jsou práce zapisovány po týdnech, je vždy zaznamenáno, co se toho týdne dělalo, kolik se platilo zednickému mistru (1 zl. 15 kr./den), kolik jeho společníkům (1 zl.), kolik nádeníkům (30 kr.), vedle toho jsou zapsány nákupy materiálů a platby samostatným řemeslníkům (profesionistům). Den po dnu se platily mzdy za zednické práce, z počátku i mzdy tesařů, kteří obednili jámu na vápno, stavěli lešení apod. V době vyzdívání od druhého týdne v červnu až po polovinu července pracovalo na stavbě i víc než 40 osob, převahu měli nádeníci, v srpnu a v září klesl jejich počet většinou pod 20, přičemž mírně převažovali vyučení zedníci. Kámen na stavbu se dovážel z Vrbice (9 km severovýchodně) a z Klípce (menší část; 11 km jižně). Jemnozrnný pískovec či opuku na dlažbu a stupně obstarával kameník ze Sadské (11 km západně), hrubozrnnější a pevnější pískovec na ostění oken a dveří kameník z Tismic u Českého Brodu (25 km jihozápadně). Vápno se dováželo z Miskovic u Kutné Hory (ca 30 km jižně) a asi třetina množství Prahy (ca 60 km západně, vše vzdušnou čarou) – to dokonce bylo levnější, ale vyšší byla cena za přepravu (*Fuhrlohn*) a v Praze za mýto (*Maut*). Kámen a materiály se noci musely hlídat – hlídač si vydělal stejně, jako nádeníci za práci přes den, ovšem pracoval o den déle – i v neděli.

První týden se bourala západní předsíň kostela, hloubila jáma na vápno a základy nové věže. Jáma na vápno byla 2 sáhy dlouhá, 1,3 sáhu široká a 1 sáh hluboká (lze počítat vídeňský sáh ca 1,9 m, dělil se na 6 stop); doprostřed na vyšalování jámy použili tesaři prkna ze staré předsíně (asi ze stropu). Vyšalovali také kanálky, jimiž se do jámy vpouštěla voda, a pro přípravu malty udělali 4 „kozy“ (*Böcke*). Další týden se vyzdily základy hluboké 1 sáh (ca 1,9 m, šířky 1,4 m), další týden sokl po třech volných stranách věže do výšky necelý 1 sáh (1,75 m) a od soklu další sáh zdiva běžné šířky 3 stopy (95 cm); na severní straně byl vyzděn vstupní otvor včetně záklenku. Začátkem června se pokračovalo až ke kordonové římsě, stavba se včetně cihelné kordonové římsy dostala ca 6 m nad terén; zaklenula se okna nalevo a na čelní straně věže, třetí okno v téže výšce kupodivu zmíněno není. Platilo se

Obr. 32: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže od jihozápadu. Věž je až po úroveň oken hodinových ciferníků z roku 1818. Vpravo pod štítem zazděné barokní okno (stav 2024).

za nakládání a vykládání lešení. Další týden stavba pokračovala až po úroveň hlavní římsy kostela (necelé poloviny výšky věže), tj. do výše ca 10 m a do této úrovně byla postavena spodní dvě patra lešení; poté byla sejmuta barokní štítová zeď kostela (*Feuermauer*). Západní zeď kostela je v rozsahu věže zesílená, ale to v popisech nenajdeme, dozvídáme se jen, že u staré kostelní zdi byla *eine Kurte gemacht* (udělána) – nejspíš pas. Provádění dvou takových pasů (*Gurte*) je zaznamenáno třetí červnový týden uvnitř 3. etáže věže, kde jsou hrotité pasy doposud viditelné. Ve východní zdi věže ale žádný pas nenalzáme, slabá západní zeď kostela je zde zesílená až po terén. Ve 3. etáži věže se zaklenul okenní otvor na čelní straně a vyzdíl protější vstup na půdu; bylo osazeno 9 dubových trámů podlahového roštu zvonového patra. Do konce června se stihlo ještě vyzdít dalších 3,5 m zvonového patra věže včetně spodní části oken; zde bylo postaveno 3. patro hlavního lešení.

Začátkem července zedníci postavili 4. patro hlavního lešení, zdivo vyzdili až k hlavní římsě věže a sami krom toho vytáhli a zazdili 4 měkké trámy, snad stopní trámy zvonového patra. Muselo se však zaplatit tesařům za podepření klenby nad varhanním kůrem: událo se totiž překvapení – podobné se stane při opravě interiéru o 150 let

Obr. 33: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Patro věže, dveře schodů do 2. patra, okénko, zcela vpravo výstup schodiště z přízemí (stav 2024).

Obr. 34: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Hrotitý pas na severní straně druhého patra věže (stav 2024).

později – klenba varhanního kůru od zátěže zdí věže, spočívajícího na této straně na slabé staré kostelní zdi, byť snad zesílené přidaným pasem, začala praskat. Stejný přípis se objevuje 17. července (kdy se platili tesaři) a počátkem září, tehdy s poznámkou, že oprava klenby nebyla v nabídkovém rozpočtu. Klenba nicméně již v červenci musela být zajištěna, aby práce mohly pokračovat dál. Zápis tak jako dnes nebyl přesným popisem reality, ale účetním dokladem, který musel být v souladu s předloženou nabídkou. Některé práce se tedy zaznamenaly v jiném čase nebo nezaznamenaly vůbec. Lze si představit, že bylo provedeno i popsané zesílení západní zdi věže, ale do stavební knihy nebylo zaneseno.

V polovině července byla vyložena hlavní římsa věže, v popisu prací nejsou zmíněny její půlkruhové zdvihy nad ciferníky po všech stranách. Nádeníci přivezli dřevo z vrchnostenských zásob na krov a vytáhli ho nahoru na věž. Následně asi tesař Kalous provedl kupulovitý krov věže, protože další týden, když se náběh střechy věže obezdíval atikovými zídками, už se mluví o (hotovém) šalování. Zídky propojily segmentová vzdušná římsy v osách jednotlivých stran, předstoupení zídek a římsy byla pokryta taškami. 26. července byla hrubá stavba věže hotova – bez klenb a schodiště, uvnitř byla zatím volná šachta.

V týdnu od 27. července se odshora začalo s nahazováním, nejprve nahrubo (špic), pak načisto, potom i s finál-

Obr. 35: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Východní vazba zvonové stolice s monogramem E.P. a letopočtem 1818 (stav 2024).

ní povrchovou úpravou – vybiléním. Postupné provádění umožnilo oddělení jednotlivých etází římsami, jejichž profily byly též nahrubo a načisto vytahovány. Počátkem září už bylo v horní části hotové i vybiléní, takže se mohla rozebrat horní dvě patra dřevěného lešení a díry po něm zazdívat, zaomítnout a zabílit. Již koncem července byl hrubě (ostře) nahozen i vnitřek zvonového patra a uvnitř přízemí se začala stavět příčná zeď vymežující schodiště, široká 1,5 stopy (ca 45 cm); do výše 3,3 m bylo zatím osazeno 10 opukových stupňů (zřejmě zachovaných, za opravy roku 1933 jen obetonovaných). Počátkem srpna zedníci začali zazdívat z kostelní strany (?) stavební otvor pro přísun materiálu výšky 3,8 m (!); snad byl na jižní straně věže, kde v patře není zmíněná vyzdívka okna; následně vyzdívli a do připravených otvorů osadili kamenná ostění tří půlkruhem završených oken zvonového patra. Další týden vsadili kamenná ostění tří malých půlkruhových oken 1. a 2. patra, další týden pak ostění zbylého okna na západní straně. V týdnu od 17. srpna byly nově vyzdívny štítové zdi kostela po obou stranách věže a postupně zvenku omítnuty. Další týden se platilo 20 zl. za nařezání a přívaz dubových kmenů pro zvonovou stolic, mezitím kolínskému klempíři Kiliánovi za předělání makovice (*Thurmknopf*) a za pokrytí kupole věže zinkovým plechem. Dále se pak poděbradskému provazníku zaplatilo tažné zařízení (? *Strückwerk*).

Obr. 36: Libice nad Cidlinou, varhany z roku 1838 realizované podle návrhu Jana Josephiho (snímek z fotoarchivu NPÚ ÚOP SČ, po roce 1970).

Na konci srpna se vnitřní parapety oken vydláždily cihlami. Stará čelní zeď trojlodí u věže byla vyšibrována a během dvou týdnů na přelomu srpna a září podhozena a omítnuta. Byly osazeny sochy svou andělů v patách nové štítové zdi kostela; kdo byl autorem, se nedozvídáme, pouze že o dva týdny později byly obronzovány malířem Peschkem. Začátkem září bylo klenuto podvěží (placková klenba přizemí i patra označována stejně jako střecha jako *Kuppel*) a v druhém zářijovém týdnu osazeno 16 zbylých schodišťových stupňů schodiště na kůr. Osadily se dveře na schodiště a v místě středního okna ve staré kostelní zdi byl probourán otvor pro dveře na kůr a překlenut, jeho rozměrnost (délka 2,2 m, výška 3,5 m, vše v sáhách a stopách) snad souvisí se zaklenutím, případně s výše uvažovaným rozšiřováním starého zdiva. Poškozená klenba nad kůrem byla opravena, částečně přezděna, částečně vyklínována, poté omítnuta a vybílena. Pokrývači se platilo za pokrytí střechy u věže taškami(!) a také za vykrytí děr ve střeše po lešení.

V polovině září se klenuly a omítaly klenby nad přízemím i 1. patrem věže, zdi pod nimi omítaly a bílily, horní klenba se zasypala a 2. patro věže vydláždilo cihlami (prkenná podlaha 1. patra nikde uvedena není). Byl obezděn otvor vstupu na kůr a v úrovni 1. patra se pokračovalo s vyzdíváním schodišťové zdi; byly osazeny dřevěné stupně schodiště a strop schodišťové chodby pokryt rákosem a omítnut. Do hlavního vchodu bylo vsazeno kamenné ostění a do něj dveřní křídla. Podvěží se vydláždilo z opukových desek. Dokončily se fasády a nakonec se rozebralo lešení. Varhanáři se platilo za klíž a opětovné sestavení varhan (předchozí rozebrání varhan je jako samostatná položka uvedeno až v závěru knihy).

V říjnu se v záznamech objevuje jen proplácení řemeslníků, např. pražskému kováři se platilo za nový kříž ve vrcholu věže. Přehled zakončují drobné dodělávky mezi 8.–14. listopadem, též se platilo truhlářům, zámečnickům a sklenářům za dveře a okna, včetně žaluziových oken zvonového patra. Něco ve stavební knize chybí – zejména

sestavení zvonové stolice. Na její východní stojce je leto-počet 1818 a monogram E.P., ve stavební knize ani jinde v účtech však nenalzáme žádného tesaře takového jména. Musela se osadit během září či října, neboť na konci stavební knihy je zmíněná platba za spouštění zvonů ze staré zvonice a vytahování a osazování týchž zvonů na novou věž. Tesař Kalous dostal zapláceno za rozebrání staré zvonice, zachoval se i licitační protokol z prodeje jejího dřeva.⁷⁷⁾

VARHANY

Na kůru byly varhany jistě již v 16. století. Starší nástroj byl nahrazen za nový ve 40. letech 17. století a tento zas roku 1771; tehdy se platila poměrně vysoká suma přes 1.055 zlatých, nicméně již roku 1780 se muselo zaplatit 130 zl. za opravu⁷⁸⁾ a rozpočet na rok 1782 k další(?) platbě 130 zl. za *demontáž, vyčištění a zpětnou montáž velkých varhan* poznamenává, že byly *velmi špatně provedené*.⁷⁹⁾ Za přístavby věže roku 1818, kdy nad nimi počala praskat klenba, musely být demontovány a po dokončení stavby se už je nepodařilo obnovit tak, aby byly plně funkční. Roku 1830 nakonec byly pořízeny varhany zcela nové od Jana Josephiho (vše *Horák 2016, 204*); cena tehdy byla 1.325 zl. a další téměř tisícová částka se následujících dvou letech platila za podlahu kůru a štafírování varhan.⁸⁰⁾ Není od nich žádný plán ani fotografie, jak vypadaly, si však můžeme představit podle dochovaných Josephiho varhan v sousední Libici nad Cidlinou. Vytrvaly jen necelých 60 let, důvodem jejich náhrady byl zejména nedostatečný zvukový rozsah. Roku 1887 byly instalovány novogotické varhany z dílny pražského varhanáře Karla Schiffnera, dochované dosud. Celková cena za nový nástroj včetně rozšíření kůru, placená varhanáři i poděbradským řemeslníkům, činila ca 4.523 zl.⁸¹⁾ Uvážíme-li výše zmíněnou inflaci na počátku 19. století, zdá se, že varhanářská práce s rozvojem průmyslové výroby spíše zlevňovala. Možná až tehdy zaniklo střední pole zděné renesanční poprsnice varhanního kůru. Předstupující dřevěná část podél hracího pultu, pojednaná v novogotickém stylu shodně s varhanami, není zcela symetrická, její severní strana je kratší, reaguje na pozici varhan, umístěných tak, aby se v pohledu z presbytáře jevíly uprostřed hlavní lodi. Část píšťal velkého nástroje byla umístěna odděleně do jižní části kůru, kde v té souvislosti bylo zazděno barokní okno na západní straně. V té době zde ještě existovalo šnekové schodiště z podkruchtí, je otázkou, nakolik bylo používáno, ale asi ano, protože kruchtta i uvnitř byla rozdělena na dvě části.

DALŠÍ PŘESTAVBY KOSTELA V 19. STOLETÍ

Kostel v rychle rostoucím městě byl v 19. století předmětem řady úprav. Počet míst v kostele byl roku 1839 rozšířen přestavbou bývalé márníce (kostnice) po jižní straně presbytáře na patrovou oratoř, která se v přízemí i v patře otvírá do presbytáře tehdy probouranými širokými oblouky. Dochovaný stavební plán Jana Kalouse je cenný zejména proto, že ukazuje tehdejší půdorys kostela včetně všech přístaveb a dokonce i barokní ležatou stolicí krovu lodi. Plán zachycuje nutné změny, např. venkovní vstup

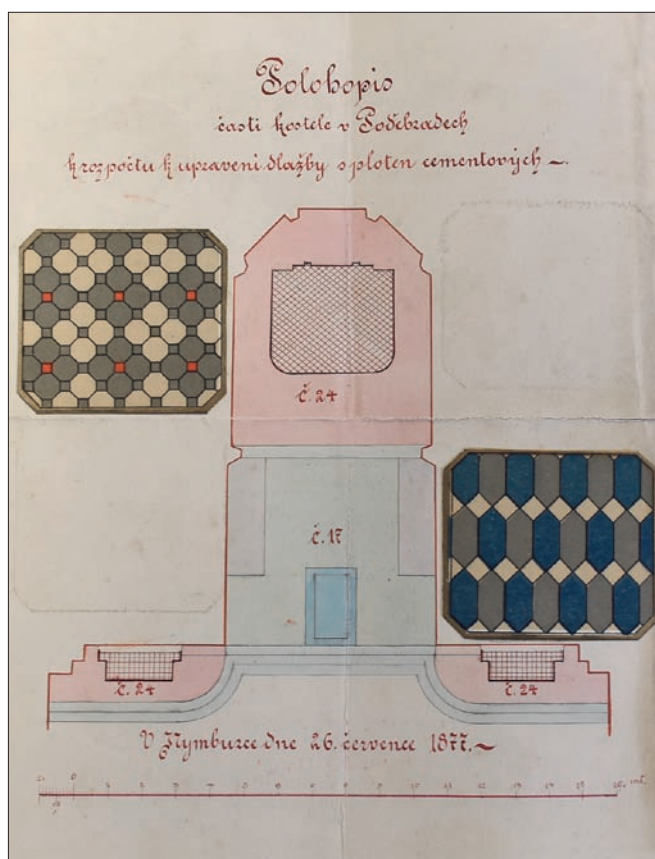

Obr. 38: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Přízemní oratoř na jižní straně, pohled z presbytáře. Zadní prosklená stěna u schodiště do patra realizována mezi lety 1888–1891 (stav 2024).

Obr. 39: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Zazděné gotické okno patrné z podstřeší jižní oratoře (stav 2024).

Obr. 40: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Návrh řešení dlažby presbytáře (SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1373, i. č. 1739).

všechny oltáře, protože však boční oltáře zanikly, stopy úpravy dnes můžeme sledovat zejména na hlavním oltáři a kazatelně. Úpravy – v obou případech podstatné – jsou lépe patrné na hlavním oltáři, jehož zadní strana není nijak pojednaná. Jak už zmíněno, byly opraveny a nastaveny raně barokní dveře do sakristie. Prostor presbytáře získal novou podlahu z barevných cementových dlaždic, k níž se dochoval plán. Součástí úpravy byla vyvýšená dřevěná podesta před hlavním oltářem i kovová chórová přepážka, která nahradila dřevěnou barokní. I k ní se dochovaly dva návrhy poděbradského zámečnicka Ludvíka Kuby, otce známého malíře téhož jména, vybrán z nich byl

Obr. 41: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Novogotické vstupní dveře do podvěží, osazené na vnější straně ostění z roku 1818. Nad nimi proboštský znak z roku 1886 od Bohuslava Schnircha (stav 2024).

ten levnější. V souvislosti s pokoncilními úpravami byla přepážka rozebrána, dochovaly se však její části, využité kolem tehdy instalovaných plynových kamínek.⁹⁴⁾

Roku 1886 byl na severní fasádu věže nad hlavní vstup do kostela osazen znak proboštsví, vyrobený dle účtu pražských sochařem Bohuslavem Schnirchem za 795 zl.⁹⁵⁾ Titul probošta von Czyklos (Turky zničeného kláštera u města Pécs v Uhrách) získal roku 1724 podě-

bradský děkan Mollinari a následně přecházel na další duchovní správce, Josef II. však 1781 titul související s jen formálně existujícím klášterem bez náhrady zrušil (Šmilauerová 2001, 157, 164). Proboštsví v Poděbradech bylo obnoveno papežským brevem z 5. února 1886 na žádost patrona kostela, knížete Arnošta Filipa z Hohenlohe-Schillingfürstu.⁹⁶⁾

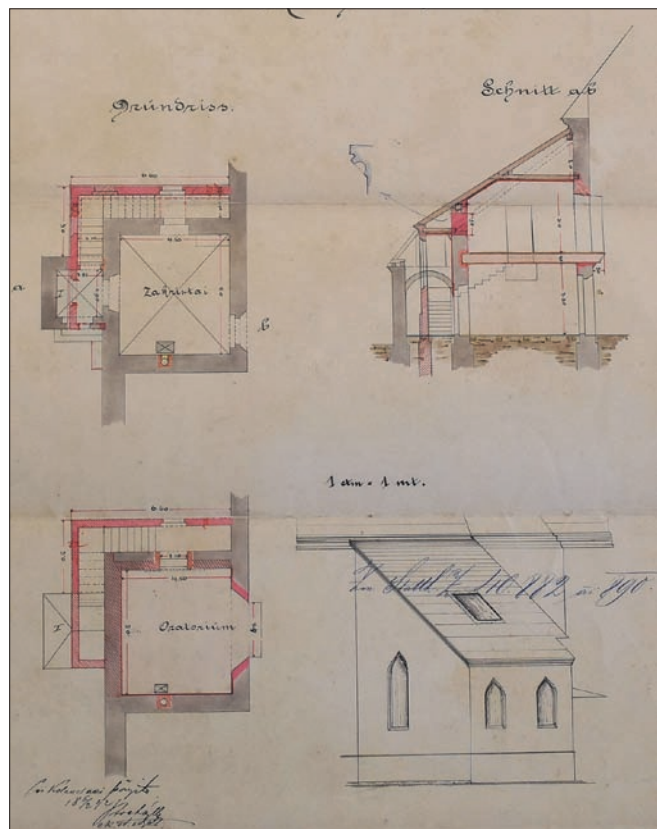
Zajímavou úpravou je přeosazení všech dveří do kostela tak, aby se otvíraly směrem ven. *Předělání hlavních dveří a dveří do oratoria* proběhlo roku 1894.⁹⁷⁾ Znamenalo to vysekání nové drážky na vnější straně kamenných ostění a zadlabání nových pantů na této straně (uvnitř všech ostění zůstaly staré úchyty). Kromě dveří do kaple sv. Cyrila a Metoděje to bylo spojeno i s výměnou dveřních křídel za nová novogotická. Ve výsledku to však vede k rychlejší degradaci dveří a u hlavního vstupu ve věži i ke korozi kamenného ostění.

NOVOGOTICKÁ PŘESTAVBA A VÝMĚNA MOBILIÁŘE

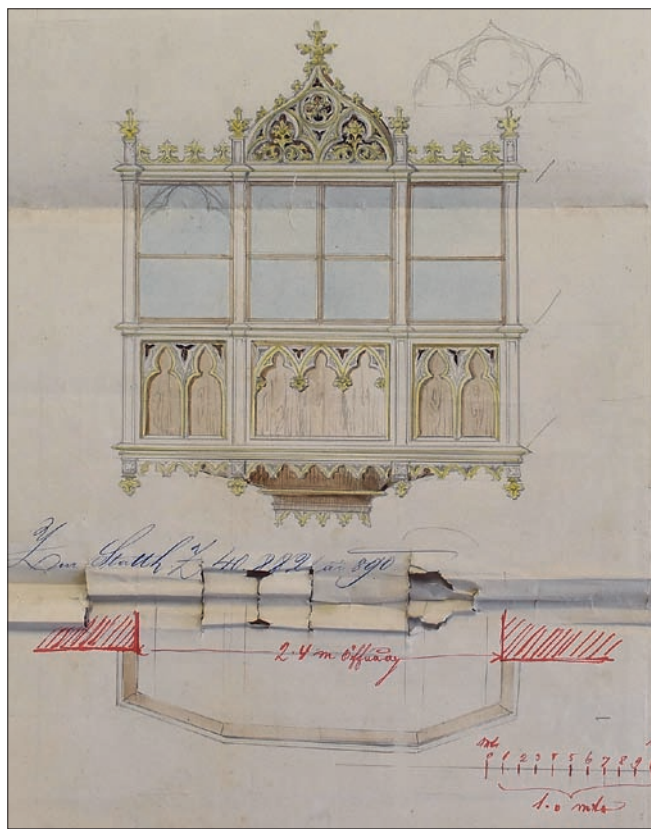
O pozadí novogotické přestavby se z písemných pramenů nedozvídáme. Na starých fotografiích je patrný špatný stavební stav věže před úpravou, důvodem ale jistě byla i snaha kostel zhodnotit, aby město důstojněji reprezentoval. Jeho rostlý charakter působící sice starobyle, ale bez vyložené středověkých článků, se zřejmě dosti necenil. Plán úpravy se nezachoval, víme jen, že autorem byl místodržitelství stavební rada Rudolf Vomáčka a stavbu provedli Josef Fiala, mistr zednický a Antonín Tanc, mistr tesařský; novogotická kružbová okna dodal smíchovský

Obr. 42: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže, snímek zachycuje stav těsně před novogotickou přestavbou. Pohled přes zamrzlou Labici (Polabské muzeum v Poděbradech).

Obr. 43: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže, plán nástavby oratoria nad sakristií a přístavby schodiště z roku 1890, vyznačen starší stav (SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1374, i. č. 1739).

Obr. 44: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže, náčrt arkýře oratoria nad sakristií z roku 1890 (SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1374, i. č. 1739).

Obr. 45: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Severní fasáda trojlodí s kaplí sv. Cyrila a Metoděje. U novogotického ostění vlevo patrný výklon obvodové zdi (ostění je svislé) (stav 2024).

kameník Josef Uzel.⁹⁸⁾ Přílohy stavebního účtu z doby přestavby se nepodařilo dohledat, protože v příslušném účtu velkostatku Poděbrady jsou uloženy účty ke kostelům na velkostatku Kolín,⁹⁹⁾ což však příliš nevádí, protože provedení opravy můžeme dobře sledovat na místě samém. Přestavba se dotkla exteriéru včetně horní části věže a všech střech kromě střechy sakristie a bočních přístavb trojlodí. Popis v inventáři z roku 1904¹⁰⁰⁾ lituje, že z důvodu nedostatku finančních prostředků byla ušetřena spodní podlaží, resp. všechny interiéry věže – zůstala i zvonová stolice z roku 1818, jen vyztužená dvěma ondřejskými kříži z roku 1875.¹⁰¹⁾ Zevně si však částečného zachování starší podoby věže všimneme až na druhý pohled, na ten první upoutá novogotická špičatá střecha a hrotitá kružbová okna zvonového patra. Nic nezbylo ze starého krovu trojlodí ani krovu presbytáře, který, jak řečeno, snad byl ještě středověký. Exteriér včetně jižní přístavby presbytáře oběhla novogotická hlavní římsa z hořického pískovce, z téhož kamene je krytí obou nově vyzděných štítů trojlodí, v patách západního štítu zanikly klasicistní sochy andělů. Východní štít je mírně posunut vůči vítěznému oblouku; je to dáno nerovnostmi středověkého půdorysu a naopak přímkou linií novogotického štítu; jednak je na půdě nad vítězným obloukem druhý hrotitý oblouk stejného rozpětí, jednak paty tohoto oblouku částečně vynášší průběžný ocelový nosník. Z přestavby pochází půdní nadezdívka presbytáře, po stranách lodi ale zůstalo staré zesílení, zřejmě z raně barokní úpravy kolem roku 1700, z něhož trčí železné pásy táhel, jimiž tehdy bylo řešeno příčné ztužení objektu. Část těchto táhel byla zakotvena do vazných trámů novogotického krovu, jejichž poloha se vůči staršímu stavu asi příliš neliší.

Že dnes celý zevnějšek kostela působí „nově“, způsobují tedy hlavně střechy. Podobu podélných fasád trojlodí zcela změnila nově osazená trojdílná okna s bohatými kružbami. Na západní straně trojlodí zůstala dvě barokní okna kůru, jižní z nich od osazení novogotických varhan zazděné. Téměř bez povšimnutí zůstane, že nezměněn zůstal i presbytář kostela, zde však byly kružby odstraněny a ostění gotických oken upravena již při předchozích úpravách. Výjimkou je východní okno presbytáře, které bylo od roku 1757 zazděné¹⁰²⁾ a při přestavbě na konci 19. století zazděné i zůstalo. Kostel měl po novogotické pře-

Obr. 46: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Krov trojlodí, pohled k západu (stav 2024).

stavbě reznou omítku bez nátěru, staré barevné nátěry jsou jen na místech, kde zůstaly starší omítky, zejména na sakristii a bočních přístavbách.

Vnitřku chrámu se sama novogotická přestavba nedotkla, v návaznosti se však projevovaly snahy dotáhnout úpravy i tam. O zvelebení interiéru usiloval zejména tehdejší duchovní správce, probošt Leopold Mazač. Nejprve chtěl jen opravit barokní oltáře sv. Jana Nepomuckého a sv. Anny v čele bočních lodí, shledal však, že tyto oltáře se do gotického kostela *pro svou copovou formu nehodí*, navíc obrazy jsou *nevkusně malovány a většinou již valně sešly*. Nakonec se tedy domluvil se svým rodákem, malířem Janem Umlaufem z Kyšperku (Letohradu) a nechal oltáře nahradit novogotickými; rezbářské práce provedl Petr Musil ze Žamberku. O tom, že zčásti jednal proti vůli farníků, svědčí skutečnost, že ve sbírce vybral jen polovinu potřebné sumy, zbytek do 1.100 zl. musel ze svého doplatit.¹⁰³⁾ Následně, roku 1899 interiér poměrně jednoduše vymaloval malíř Vilém Vondřejc z Prahy.¹⁰⁴⁾

Roku 1902 byla nově provedena dlažba trojlodí z šamotových dlaždic (ta současná je z větší části až z roku 1933). Jediné místo, kde se zachovala starší dlažba z pískovcových desek, snad již z roku 1672,¹⁰⁵⁾ tak zůstalo při severní stěně presbytáře v místě někdejšího oltáře sv. Rosálie, který byl těsně před položením cementových ploten přestavěn na kredenční stůl, tedy rozšířen, čímž překryl pískovcové desky v sousedství.¹⁰⁶⁾ Následkem neprodyšné podlahy se začalo projevovat zavlhčení a zasolení omítek, zejména v presbytáři. Prvně jsme o tom informováni roku 1913, kdy čalouník zdarma zapůjčil *vkusnou bíložlutou dekoraci a pro dobu vánoční červenou* k aspoň částečnému zakrytí závad.¹⁰⁷⁾ Zdá se, že problém s vlhkostí vyřešil až větrací kanálek kolem východní části kostela, realizovaný v rámci opravy fasád roku 1939.

HODNOCENÍ CHRÁMU ARCHITEKTEM JOSEFEM FANTOU A POSTOJ STÁTNÍ PAMÁTKOVÉ PÉČE K VÝMALBĚ Z ROKU 1922

Z roku 1918 máme pozoruhodné hodnocení novogotické renovace kostela z pera architekta Josefa Fanty.¹⁰⁸⁾ Bez povšimnutí ponechává, že novogotický zevnějšek vznikl

Obr. 47: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Otisk barokní střechy na východní straně věže (stav 2024).

za cenu, že kostel přišel o svou historickou tvář, zato se pohoršuje nad zaomítnutím presbytáře, zejména jeho opěrných pilířů, z nichž již v té době omítka opadávala, tehdejší stav měl za *naprosto vzdálený prvotního utváření*. Z textu je patrný ideál obnaženého kamenného zdiva, který sám uskutečnil na vile Josefa Oberreignera v Poděbradech, ač původní hospodářská budova, jejíž přestavbou vila vznikla, vždycky byla omítnutá, stejně tak kostel. Novogotických oltářů si nevšímá, ale zabývá se oltářem hlavním. I zde je značně kritický (*nástavek oltářový otevřený, neupravený tvoří schránku prachu a pavučin*), bere však dílo na milost. Kritizuje spojení mariánského oltáře s domněle Brandlovým obrazem Ukřižovaného, který se na pozadí oken presbytáře jeví pozorovateli jen jako černá skvrna uvnitř pozlaceného rámu. Po zvážení Fanta doporučuje sejmutí obrazu a otevření zazděného okna za oltářem. V té souvislosti ho zaujalo zasklení dvou východních oken presbytáře; realisticky je vnímá jako svým způsobem pozoruhodnou práci místního sklenáře *plného dobré vůle vytvořiti dílo zajímavé*. Zasklení pocházelo z roku 1850 a autorem byl místní sklenářský mistr Jana Balcar. Zjevně nebyl vitrážista, avšak okna, resp. jejich výzdoba byla zajímavá tím, že odrážela vlastenectví a občanský zápal roku 1848, zejména radost z přijaté a posléze zase zrušené konstituce.

Výmalba interiéru od Viléma Vondřejce nevydržela dlouho. Již roku 1922 byl vnitřek chrámu upraven nově, a to poměrně výrazně. Malba byla provedená z iniciativy farnosti prostřednictvím k tomu zřízeného spolku, důvodem snad bylo podstatné poškození starší malby vlhkostí. Malíř Karel Šramota provedl výmalbu podle návrhu akad. mal. Marie Urbanové, kterou doporučila arcibiskupská konzistoř. K již hotové malbě si poděbradští dovolili požádat o subvenci ministerstva školství a národní osvěty. Za tím účelem se k provedené malbě vyjádřil Státní památkový úřad v Praze, a to ovšem velmi příkře: *Stát.p. ú. nemůže zatajiti, že kdyby byl vůbec předem tážán o dobré zdání ohledně malby vnitřku proboštského kostela... byl by doporučil... v zájmu působivého estetického dojmu prostorového vymalování naprosto odlišné od onoho, jehož se kostelu právě dostalo. Vymalování kostela bylo provedeno novogotickou šablonou běžnou před 20–25 léty v barevné kombinaci žluté, zelené a červené... naprosto nevhodné...*

Obr. 48: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Oblouk nad vítězným obloukem, průhled do krovu presbytáře (stav 2024).

*bez zřetele k tendenci gotické konstrukce... působí velmi nepříjemně... malba klenby v presbytáři [je] poněkud správnější, ač jinak není rovněž tím, čeho by si pro tento prostor přáti.*¹⁰⁹⁾ Marie Urbanová (Urbanová-Zahradnická) nebyla jako malířka neznámá, památkovému úřadu se však její styl – podobný užila se svým manželem před dvaceti lety pro výmalbu vyšehradského chrámu sv. Petra a Pavla (UPP 1998, 727) – jevil překonaný. Zdrucující ohodnocení maleb čteme jako první kritiku novogotických úprav. V následujících desetiletích se pak z novogotické výbavy interiéru postupně odstranilo, co se odstranit dalo, přitom je zajímavé, že kritiky novogotické úpravy zevnějšku se alespoň podle svědectví písemných pramenů po celé 20. století nikdo neodvážil. Změnit zevnějšek je těžší než odstranit novogotickou malbu nebo sochu; místním byl obraz chrámu asi příliš drahý a pro umělecké historiky zase nebyl natolik významný, aby se jím podrobněji zabývali.

Malby v kostele přetrvaly až do opravy roku 1974 a při ní zřejmě byly alespoň v určitém rozsahu jenom zabileny, protože pod nátěrem místy prosvítají. Hodnotu výmalby bychom dnes vnímali jinak a není vyloučeno, že památková péče při obnově interiéru dokonce doporučí její návrat. Protože úpravy starší se nezachovaly tak, aby byly rekonstruovatelné, třeba ani nebude mnoho jiných možností.

OBNOVY CHRÁMU VE 20. STOLETÍ

Ve 30. letech 20. století proběhly s odstupem šesti let dvě větší obnovy. Úprava roku 1933 se týkala interiéru. Výmalba, zdá se, zůstala beze změny, po 60 letech byl ale znovu restaurován hlavní oltář – provedené výměny jeho konstrukce ze zadního pohledu dobře rozeznáme. Podle doporučení Josefa Fanty byl sejmut obraz Ukřižovaného a umístěn v trojlodí; byla vyjmuta zazdívka z gotického okna za oltářem a okna po stranách opatřena novou vitráží. Díly vitráží z těchto oken, pocházejících z roku 1850, byly použity na nové zasklení oken jižních oratoří, kaplí, varhanního kůru a schodiště a patra věže, což by možná i dnešní památková péče ocenila. Trojlodí bylo až na část podkruchtí předlážděno terazzovými dlaždicemi, z jižní části podkruchtí bylo odstraněno *bývalé točité schodiště*, takže dnes ani nepoznáme, ve kterém místě se nacházelo. Po jižní straně vítězného oblouku byla umístěna socha

Obr. 49: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Interiér na počátku 20. století, patrná výmalba Viléma Vondřejce z roku 1899 (archív Polabského muzea v Poděbradech).

Obr. 50: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Kazatelna, novogotický oltář sv. Jana Nepomuckého, novogotický arkýř knížecí oratoře (fotoarchív NPÚ ÚOP SČ v Praze, před 1974).

Božského Srdce Páně od akad. sochaře Čenka Vosmíka.¹¹⁰⁾ Na obnovu interiéru navázala v letech 1938–1939 obnova zevnějšku. Patrně od této doby jsou fasády kostela opět opatřené nátěrem. Roku 1941 pak ještě byly odstraněny... *nevkusné [=novogotické] oltáře sv. Josefa a P. Marie, jichž-to sochy [byly] umístěny na konsoly dle návrhu pardubského konzervátora arch. B. Dvořáka.*¹¹¹⁾

V poválečných letech se zřejmě mnoho nedělo. V chladných 60. letech se řešilo vytápění kostela, což mimochodem také přivedlo neshody s památkáři. Nakonec byl do kostela ve dvou větvích přiveden plyn a zvítězila plynová kamínka, po nichž až do nejnovější doby zbyly kovové ohrádky z dílů někdejší chórové přepážky a také průrazy skrz zdivo.

K větší opravě se přistoupilo roku 1974. Šlo zejména o obnovu výmalby interiéru, ale i to byla v podmínkách reálného socialismu náročná věc. Větší část se prováděla brigádnicky nebo formou „melouchu“ – za tichého souhlasu zaměstnavatele, jimž většinou byl okresní stavební podnik. Dobrovolníci seskládali lešení vypůjčené po částech z různých míst a duchovní správce trnul, aby se přitom některý z nich nezabil. V předstihu byla provedena nová elektroinstalace a do sakristie přivedena voda. Boční oltáře sv. Jana a sv. Anny byly *pro svou malou uměleckou cenu odstraněny* a stejně tak arkýř někdejší knížecí oratoře, který měl *asi stejnou hodnotu jako odstraňované oltáře i styl*. Podmínkou z hlediska památkové péče bylo provedení sond ku zjištění případné staré výmalby, při-

čemž z pohledu duchovního správce se tím stavba nepřiměřeně zdržovala, což ho zlobilo i z důvodu, že na opravu nebyla přidělena žádná státní dotace. V září byla dokončena nová výmalba presbytáře, přičemž na severozápadní straně byla prezentována pozdně gotická či renesanční malba. Obnovu trojlodí však mezitím pozdrželo zjištění statické poruchy klenby nad varhanami. Podle požadavků statika musely být trhliny proškrábnuty. *Vypadaly hrozivě*, poznamenal farář v kronice. Památková péče požadovala zpracování projektové dokumentace, nicméně statik z okresního stavebního podniku se projektování neměl a ke všemu ještě onemocněl. Duchovní správce dostal strach, že v kostele zůstane lešení i příští rok, a tak se obrátil na odbor církevního tajemníka. Snad že měl dobré vztahy, zástupci památkové péče o týden později ohlásili, že *nechtějí bránit dalšímu procesu*, že postačí, když se splní, co bylo dohodnuto v květnu toho roku. Tak se během září podařilo vytmelit trhliny a realizovat rubovou skořepinu nad třemi západními poli trojlodí (*byť cement zrovna nebyl*) a během října 1974 mohla být výmalba dokončena. Když se 2. listopadu rozebralo lešení, celý kostel zářil *jako nevěsta... až slzy se draly do očí*. Opravy nicméně ještě pokračovaly zkraje roku 1975, kdy bylo postaveno lešení kolem kostela a trojlodí staženo ocelovými táhly. Znovu se objevuje stížnost, že *zrovna nebyl stavební materiál – ocel.*¹¹²⁾

ZÁVĚREM

Stavebněhistorický průzkum v zásadě doložil, že kostel Povýšení sv. Kříže v Poděbradech je pozdně gotickou stavbou dokončenou v rozsahu presbytáře někdy v 70. letech 15. století. Zařazení první stavební fáze do doby, kdy Poděbrady byly rodovým sídlem vládnoucího krále, je logické, přesto svým způsobem zajímavé, neboť v té době nevznikalo mnoho sakrálních staveb, resp. nestavěly nebo nedokončovaly se žádné významné. Přehledová literatura (např. *Hořejší 1984*, 499–500) toto období přechází několika odstavci a soustředí se až na stavby z doby Vladislava Jagellonského; předchozí realizace vnímá jako architektonicky nevýrazné. Tím že tou dobou chybí stavby vývojově nosné, ty ostatní není s čím srovnávat. Navazovaly různým, většinou málo invenčním způsobem na stavební produkci předhusitskou a jeví se obtížně zařaditelné. Protože se nedaly vřadit do konceptu vývoje architektury a výtvarného umění, zůstávají až dosud na okraji zájmu nebo dokonce mohou být zařazeny nesprávně (viz zmíněná Libice nad Cidlinou). Stavebněhistorický průzkum v podobných případech může výrazně přispět k prohloubení poznání.

Katalog východočeské gotiky poukazuje na četné případy přestaveb sakrálních staveb v prvních desetiletích 16. století (*Hlobil – Dáňová – Mezhoráková – Prix edd. 2020*, díl II/2). Soudíme, že dostavba trojlodí poděbradského chrámu spadá do této vlny a možná ji můžeme řadit až do 3. desetiletí 16. století, kdy král Ludvík Jagellonský potvrdil a rozšířil městská privilegia. Za velmi nepravděpodobné však považujeme, že by výrazný podíl na dochované gotické podobě interiéru měl Giovanni Battista Aostalli († 1571), jak uvádí soupis památek (*UPČ 3*, 110).

Chceme-li se dopátrat počátků, někdy nezbývá než podrobně prozkoumat mladší úpravy. Zde je důležité, že architektura interiéru kostela neprošla barokizací – tedy ani regotizací, resp. pseudoslohovou úpravou v širokém smyslu toho slova. To, co v interiéru vidíme, je původní, úpravami v letech 1875 a 1974 jen mírně zastřené. Je třeba to připomenout, protože při zběžném pohledu i původnost západního portálu budí pochybnosti.

Druhým zásadním zjištěním průzkumu je, že kostel v Poděbradech vznikl podle jednotného konceptu, a to včetně trojlodí s dovnitř vtaženými opěrnými pilíři. Základní roli zde má rozbor půdorysu; zaujme mimořádně slabé zdivo (v celém rozsahu kostela jen něco přes 60 cm), v trojlodí evidentně počítající s vnitřními (přístěnnými) pilíři. Venkovní sokl dokládá, že je nedoprovázely rozměrnější opěrné pilíře na vnější straně, minimálně ne

Obr. 51: Poděbrady, kostel Povýšení sv. Kříže. Interiér s výmalbou podle Marie Urbanové z roku 1922. Pohled do trojlodí (fotoarchív NPÚ ÚOP SC, před 1974).

v nárožích trojlodí. Pokud by trojlodí bylo zakládáno až s časovým odstupem, přesně shodnou tloušťku zdiva by se nepodařilo dodržet. Důvodem malé tloušťky zdiva snad bylo výrazné použití cihel (zdivo bohužel na žádném místě není odkryté). K půdorysnému a prostorovému řešení chrámu nikde v okolí nenacházíme analogii. V Čechách se typ gotického kostela s dovnitř vtaženými pilíři vyskytuje výjimečně. Nejznámějším příkladem je kostel Nanebevzetí Panny Marie v Mostě, kde bohatému interiéru odpovídá takřka nečleněný zevnějšek, to je však stavba z pozdější doby (zahájena 1517, klenutá až v polovině 16. století) a v Čechách takřka nepatřičná, naopak se silnou vazbou na prostředí saské, konkrétně na kostel sv. Anny v hornickém Annabergu (zahájen 1499; *Kuthan 2013 II*, 328–333). Přístěnné pilíře u nás často podpírají barokní klenby, v několika případech též klenby pozdně gotické; z dostupné literatury většinou nelze vyčíst, zda nejsou vůči obvodovému zdivu dodatečné.¹¹³⁾ Poděbradskému chrámu relativně blízký je (jednolodní) augustiniánský kostel v Borovanech (okres České Budějovice), založený počátkem 70. let 15. století, kde síťová klenba dokončená zřejmě až v 90. letech spočívá na snad původních přístěnných pilířích, které zevně doprovází jen subtilní trojboké pilířky (*Lavička 2013*, 120–125). Jihočeské sakrální stavitelství se váže na prostředí hornorakouské, kde se tzv. *Wandpfeilerkirche* koncem 15. století poměrně rozšířil. Je však třeba upozornit, že staveb, kde by přístěnné opěrné pilíře nedoprovázely opěráky vnější, je i v této oblasti poměrně málo. Přes podobnost některých tamějších staveb¹¹⁴⁾ vazbu na středočeské Poděbrady nedokážeme

vysledovat, patrně žádná nebyla. Celkově se poděbradský kostel jeví jako solitér.¹¹⁵⁾

Součástí článku není podrobnější analýza gotických architektonických článků poděbradského kostela. Autor zde připouští svou slabší znalost, nicméně ani detailnější průzkum by v tuto chvíli nepřinesl konkrétnější zjištění, než že architektonické prvky na jednu stranu postrádají jednoznačné datační rysy, na druhou stranu nevylučují řazení do 3. či 4. čtvrtiny 15. století. Články jsou zastřené štukem (západní portál, náběhy kleneb trojlodí), pozměněné mladší úpravou (portál sakristie) nebo navíc obtížně pozorovatelné (klenba trojlodí). Skutečné poznání zde může přinést až sondážní průzkum během oprav interiérů. Podobně nebyla věnována pozornost nástěnné malbě na severní stěně presbytáře, která nejspíš vznikla až někdy v 16. století, s časovým odstupem od výstavby chrámu.

Bohatství témat z mladší historie přináší zejména archivní rešerše. Studium novověkých archivních pramenů bývá zdlouhavé a většinou nepřináší velké objevy, spíš množství dílčích dat a nepřímých důkazů, které se musí dále vyhodnocovat. Písemné prameny však mají některé přednosti, které v honbě za konkrétními informacemi mohou uniknout. Uvádějí do dobového uvažování, někdy i barvitě vykreslují dobové realie. Se stavbou se nám tak spojují konkrétní lidé a stavba sama díky tomu ožívá. Možná je právě zde skryt největší potenciál pro další rozvoj průzkumů památek.

ING. ARCH. KAREL KIBIC, PH.D. – NÁRODNÍ
PAMÁTKOVÝ ÚSTAV, GENERÁLNÍ ŘEDITELSTVÍ
VALDŠTEJNSKÉ NÁMĚSTÍ 162/3, 118 01 PRAHA 1
KIBIC.KAREL@NPU.CZ

POZNÁMKY

- 1) Detailní popis a početnou obrazovou přílohu obsahuje rukopisný elaborát stavebněhistorického průzkumu (*Kibic 2024*).
- 2) Autorovo vřelé poděkování za pomoc při práci s archivními prameny náleží Mgr. Eduardu Kovaldovi, Ph.D.
- 3) Za zakladatele rybníka Blato je často považován Hynek z Kunštátu a Poděbrad. Podrobněji *Eleder et al. 2020; Skopec 1910*.
- 4) O poděbradských hradbách se takřka nic neví. Město nicméně mělo tři brány (*Kuča 2002*, 290–291; též *Razím 2020*, 653–654).
- 5) Státní oblastní archiv (dále jen SOA) Praha, Velkostatek (dále jen Vs) Poděbrady, Inventarium 1867, 1870, k. č. 1966, 1967, i. č. 4107.
- 6) Inventář farní a kostelní, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1966, i. č. 4107.
- 7) Nejpravděpodobněji někdejšího kostela v Kostelní Lhotě (podrobněji *Klír 2008*, 86).
- 8) Současná podoba lavic je z roku 1875, ale částečně byly využity lavice starší z roku 1762 (SOA Praha, Vs Poděbrady, Kirchenrechnungen 1875, k. č. 1914, i. č. 3971; Registra záduší 1752–1762, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1891, i. č. 3866).
- 9) Kirchenrechnungen 1875, o. c. v pozn. 8. O tomto okně mezi presbytářem a sakristií se nikde jinde nedozvíme.
- 10) Registra záduší 1752–1762, o. c. v pozn. 8.
- 11) Gedenkbuch der Podiebrader Dekanal-Kirche, uloženo v archivu Římskokatolické farnosti – proboštví Poděbrady, s. 94–95.
- 12) Registra záduší 1737–1751, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1891, i. č. 3865.
- 13) Konkrétně se jednalo o děkana Františka Antonína Frischmana z Ehrenkronu († 1702) a probošta/děkana Ignáce Svobodu († 1783) (Liber memorabilium... 1830, Státní okresní archiv (dále jen SOKA) Nymburk, PÚ Poděbrady, k. č. 1, i. č. 1). Krátce po uložení P. Svobody se hrobníkům platilo za *pucování krypty*, tedy zřejmě její vyklizení (Počet záduší 1770–1803, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1891, i. č. 3867).
- 14) Registra peněžítá zádušní 1660–1693, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1885, i. č. 3862.
- 15) Gedenkbuch, o. c. v pozn. 11, s. 81. Překlad z němčiny.
- 16) Několik trámů u západní věže, zřejmě souvisejících s její výstavbou, se nepodařilo dendrochronologicky datovat.
- 17) Autor zde vychází ze své dosavadní zkušenosti (přehled půdorysů českých vrcholně gotických sakrálních staveb až do husitských válek viz *Mencl 1948*).
- 18) Četné doklady o tom, že stavba městských kostelů často následovala po udělení hospodářských privilegií a svobod, resp. že tuto stavbu financovala především města sama, případně městské cechy, nikoliv držitelé patronátního práva, uvádí např. *Lavička 2013*, 28 a dále.
- 19) Blíže *Kibic – Kovalda 2022*.
- 20) Zdálo se, že druhý kostel v obci, z pohledu farní správy vlastně zbytečný, musel vzniknout sice v době náboženského vzepjetí – možná byl v místě spojeném se sv. Vojtěchem pojímán jako svého druhu poutní (svátek sv. Jiří a sv. Vojtěcha se slavil ve stejný den), zároveň však v době, kdy ještě bylo odkud stavbu kostelů financovat, tedy v době, kdy Libice ještě drželi pražské benediktinky od sv. Jiří, tj. do husitských válek.
- 21) Tuto skutečnost zvýraznil světlý nátěr z opravy interiéru v roce 1974, naopak předchozí výmalba z roku 1922 nedotčené náběhy klenby potlačila výrazně barevným dekorem.
- 22) SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1916, i. č. 3972.
- 23) Blíže *Vlček – Sommer – Foltýn 1998*, 298.
- 24) Ze stavby zámku se zachovala korespondence, část rozpočtů a malá část dokumentace ve fondu Stará manipulace (dále jen SM), P 72/1 v Národním archivu (dále jen NA) Praha.
- 25) Gedenkbuch, o. c. v pozn. 11, s. 81.
- 26) *Šmilauerová 2001*, s. 63–65; SOKA Nymburk, AM Poděbrady, torzo radního manuálu 1619–1620.
- 27) NA Praha, SM, P 72/94.
- 28) Složitěji utvářené kručky i s postranními emporami jsou charakteristické pro luteránské kostely renesanční i pozdější doby. V Poděbradech však pro vícepatrové řešení ani není prostor.
- 29) Vše Registra peněžítá zádušní 1660–1693, o. c. v pozn. 14.
- 30) Tamtéž.
- 31) Gedenkbuch, o. c. v pozn. 11, s. 92.
- 32) Tehdy byla také zvětšena okna. Registra záduší 1752–1762, o. c. v pozn. 8.
- 33) Široký pilíř pracovně považujeme za současný s výstavbou kostela včetně sakristie (takto je to vyznačeno v analytickém plánu), ale nelze vyloučit ani jeho dodatečné zesílení.
- 34) Odtahová roura z kamen před barokní skříní by prostor značně degradovala, lze si to však představit např. v 80. letech 19. století, kdy už se vědělo, že část kostela se sakristií má být přestavěna.
- 35) Registra záduší 1708–1715, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1890, i. č. 3863.
- 36) Registra záduší 1737–1751, o. c. v pozn. 12.
- 37) Inventarium, SOKA Nymburk, PÚ Poděbrady, k. č. 29, i. č. 87.
- 38) Vše Registra peněžítá zádušní 1660–1693, o. c. v pozn. 14.
- 39) Podle účtů ze 60. let 17. století se chodilo *pro svátost* do Kostelce nad Labem nebo do *Kauřima*. Např. roku 1666 se platilo *Janovi Horáčkovi jduce pro svátost do Kostelce nad Labem k panu vicariusovi od 5 mil po 6 kr.*, tedy *30 kr.* V témže účtu je o několik řádek níže platba *za jedno sejtko k poczyvani (?) mauky když se hostuje pěcti mají*. Pak ještě 1668 nalézáme platbu *podruhu záduší když pro svátost chodil*, ale dál už se zřejmě *pro svátost* nechodilo (Registra peněžítá zádušní 1660–1693, o. c. v pozn. 14). V sakristii byla uchovávána železná *kružadla na vykrajování hostií*. (např. inventář z roku 1767, pozn. 37).
- 40) Počet záduší 1770–1803, o. c. v pozn. 13.
- 41) Registra peněžítá zádušní 1660–1693, o. c. v pozn. 14.
- 42) Vše Registra peněžítá zádušní 1660–1693, o. c. v pozn. 14.
- 43) Tamtéž.
- 44) Zvon přelil litoměřický zvonář Franz Herold. Rechnung 1870, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1912, i. č. 3966.
- 45) Zvon Michael a zvon Ryba byly zrekvírovány roku 1916, velký zvon Dominikán roku 1918. Vše Gedenkbuch, o. c. v pozn. 11, s. 82.
- 46) Registra záduší 1752–1762, o. c. v pozn. 8.
- 47) Gedenkbuch, o. c. v pozn. 11, s. 82. Petr Vácha zvon datuje obecněji do 2. poloviny 15. století.
- 48) Vstup do sakristie byl ovšem zřízen až roku 1755, viz výše.
- 49) V letech 1820 a 1829 byl opravován mostek ke hřbitovu u kostela se zábradlím (*Brückel / Brücke bei Kirchof und Geländer bei der Kirche* – je zřejmé, že nejde o nový hřbitov založený roku 1784 – ten je označován jako *Friedhof*). SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1891, i. č. 3868.

- 50) Roku 1715 se platilo *zedníku od vyzdění jámy pod mříží tu kde se na krchov jde*. Znovu se jáma u krchova zdila r. 1737 či 1747.
- 51) 1740 se platilo *nádeníku od vyházování jam pod mřížemi, mezi dveřmi krchovními*. 1751 je uvedena platba *od opravy mříže při zadních krchovních dveřích*.
- 52) Registra peněžítá zádušní 1660–1693, o. c. v pozn. 14. Registra záduší 1708–1715; 1730–1736; 1737–1751, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1890, i. č. 3863; k. č. 1891, i. č. 3864; i. č. 3865.
- 53) Kirchenrechnungen 1811–1859, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1891, i. č. 3868. Předklad slova *Kettenzug* činil autorovi textu značné potíže, jednoznačné vysvětlení však podávají inventáře z let 1867 a 1870. Inventarium 1867, 1870, o. c. v pozn. 5.
- 54) Cechy se velmi zasloužily o obnovu interiéru chrámu po obrazoboreckém ničení v letech 1619–1620. K obnově svých erbů jsou městskou radou vyzývány i při vybělení interiéru roku 1732 – *Manuál radní 1732–1733*, SOKA Nymburk, AM Poděbrady, k. č. 7, i. č. 16.
- 55) Registra peněžítá zádušní 1660–1693, o. c. v pozn. 14.
- 56) Podle soupisu památek je z roku 1732 (*UPČ 3*, 111).
- 57) Registra záduší 1730–1736, SOA Praha, Vs Poděbrady, kn. č. 1891, i. č. 3864.
- 58) Inventarium, o. c. v pozn. 37.
- 59) Tamtéž, i. č. 88.
- 60) Podrobněji *Eleder et. al. 2020*.
- 61) Počet záduší 1770–1803, o. c. v pozn. 13.
- 62) Přípsání Petru Brandlovi uvádí již J. G. Sommer na základě zprávy místního děkana z roku 1827 i purkmistra z roku 1829 (*Sommer 1835*, 60), podle signatury je však obraz dílem poděbradského malíře J. G. Suttnergrafa; vznikl v rozmezí 70.–90. let 17. století (*Neumann – Steckerová – Ivanega 2016*, 738). Když obraz roku 1860 restauroval malíř Vojtěch Hellich, strýc poděbradského historika Jana Helicha, nepřišel na to, nebo to alespoň nesdělil – *Gedenkbuch*, o. c. v pozn. 11, s. 87.
- 63) *Gedenkbuch*, o. c. v pozn. 11, s. 94.
- 64) Tamtéž, s. 107–108.
- 65) Na Poděbradsku např. o zaniklých románských kostelích v Pňově či Sánech, zaniklých kostelích na Oškobrhu a ve Vrbici či o dvou kostelích v Libici n. Cidlinou před přestavbami.
- 66) NA Praha, Nová manipulace, P 25/12.
- 67) Odkazuje na publikaci *Dějiny Poděbrad a okolí, Jan Hellich, nakladatelství Pošík, 1936*, která měla být k dispozici v Polabském muzeu v Poděbradech, tam však – ani jinde – nebyla dohledána.
- 68) Inventarium 1767, o. c. v pozn. 37.
- 69) František Vilém Logdman von Auen se narodil dne 22. 3. 1654 v Poděbradech (<https://ebadatelna.soapraha.cz/d/11830/50#>), byl synem fořmistra na panství Poděbrady pana Melichara (Melchiora) Logdmana von Auen a bratrem známějšího Melchiora Václava Logdmana von Auen (1657–1718). Byl klasickým dobovým kariérním úředníkem rekrutovaným z řad nižší šlechty. Nakonec od roku 1719 až do své smrti 28. 8. 1735 zastával úřad hejtmana komorních panství Poděbradského a Kolínského. (<https://ebadatelna.soapraha.cz/d/11835/598#>) – k tomu též *Skopec, 1936*, 172. Za informace děkuji Mgr. Jiřímu Smitkovi, SOA Praha.
- 70) Registra záduší 1752–1762, o. c. v pozn. 8. Pro srovnání *za pobití celé zvonce novým šindelem, též po stranách novými prkny zapažení*, práce i materiál, se o 5 let dříve platilo 68 zl. 33 kr. Registra záduší 1737–1751, o. c. v pozn. 12.
- 71) Vše Registra peněžítá zádušní 1660–1693, o. c. v pozn. 14.
- 72) Inventarium 1828, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1965, i. č. 4107.
- 73) Počet záduší 1770–1803, o. c. v pozn. 13.
- 74) Registra záduší 1737–1751, o. c. v pozn. 12.
- 75) Kirchenrechnung 1811–1859, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1891, i. č. 3968.
- 76) Odtud dále vše *Bau-Buch der Thrum-Bau*, SOKA Nymburk, VÚ Poděbrady, k. č. 27, i. č. 73.
- 77) *Bau-Buch der Thrum-Bau*, SOKA Nymburk, VÚ Poděbrady, k. č. 27, i. č. 73.
- 78) Počet záduší 1770–1803, o. c. v pozn. 13.
- 79) *Rozpočty 1782–1837*, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1837, i. č. 3108. Překlad z němčiny.
- 80) Kirchenrechnung 1811–1859, o. c. v pozn. 75.
- 81) Kirchenrechnungsbuch 1891–1908, SOKA Nymburk, PÚ Poděbrady, k. č. 73, i. č. 112, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1374, i. č. 1739.
- 82) SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1925, i. č. 3984.
- 83) Kirchenrechnung 1811–1859, o. c. v pozn. 75.
- 84) Tamtéž.
- 85) *Gedenkbuch*, o. c. v pozn. 11, s. 95–96.
- 86) Kirchen-Rechnung, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1919, i. č. 3975.
- 87) V inventáři z roku 1828 ještě není, z roku 1830 už je – *Inventarium 1828/1829; Inventarium 1830*, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1965, i. č. 4107. Půdorysný rozsah vidíme na plánu Jana (Johanna) Kalouse nebo na plánu přístavby a nástavby sakristie. V hlavním účtu výstavba předsíně přímo zmíněná není.
- 88) Kirchenrechnungsbuch 1891–1908, o. c. v pozn. 80, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1374, i. č. 1739.
- 89) *Rozpočty 1782–1837*, o. c. v pozn. 79.
- 90) Rakouský stát prodal roku 1839 panství poděbradské ve veřejné dražbě baronu Jiřímu Šimonu Sinovi, vídeňskému bankéři řeckého původu. V roce 1856 zdědil celý majetek jeho syn Šimon Sina, rovněž vídeňský bankér. V Poděbradech se trvale usídlila až jeho vnučka Charicléa z Hohenlohe, roz. Ypsilanti, provdaná za bavorského knížete Filipa Arnošta z Hohenlohe-Schillingfürstu (*Šmilauerová 2001*, 197–198). Farní kronika na mnoha místech dokládá účtu obyvatel k osobě knížete, který jako patron kostela také značně přispěl k jeho zvelebení. Roku 1877 finančně podpořil obnovu hlavního oltáře, roku 1892 zřídil vitráž jižního okna presbytáře se svým patronem, sv. Filipem Nerim.
- 91) *Rechnung 1863*, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1907, i. č. 3959, též k. č. 1947, i. č. 4093.
- 92) *Gedenkbuch*, o. c. v pozn. 11, s. 86.
- 93) Počet záduší 1752–1762, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1891, i. č. 3866.
- 94) Kirchenrechnung 1875, 1877, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1913, i. č. 3971; k. č. 1917, i. č. 3973. Další informace *Gedenkbuch*, o. c. v pozn. 11, s. 91–95.
- 95) SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1924, i. č. 3982, též SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1374, i. č. 1739.
- 96) *Gedenkbuch*, o. c. v pozn. 11, s. 21, též *Kvičala 1940*, 19.
- 97) Kirchenrechnungsbuch 1891–1908, o. c. v pozn. 81; též SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1949, i. č. 4093.
- 98) Kirchenrechnungsbuch 1891–1908, o. c. v pozn. 81; *Gedenkbuch*, o. c. v pozn. 11, s. 100.
- 99) Malou část dokumentů ke stavbě nalezneme v SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1374, i. č. 1739 – odtud se dozvídáme, že celková cena za opravu činila 35.000 zl.
- 100) Inventář farní a kostelní, o. c. v pozn. 6.
- 101) Kirchenrechnung 1875, SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1913, i. č. 3971.
- 102) Registra záduší 1752–1762, o. c. v pozn. 8.
- 103) *Gedenkbuch*, o. c. v pozn. 11, s. 100.
- 104) SOA Praha, Vs Poděbrady, k. č. 1951, i. č. 4093; *Gedenkbuch*, o. c. v pozn. 11, s. 100.
- 105) Registra peněžítá zádušní 1660–1693, o. c. v pozn. 14.
- 106) *Gedenkbuch*, o. c. v pozn. 11, s. 92.
- 107) Tamtéž, s. 104.
- 108) NA Praha, Fond Státní památková správa – Místa, k. č. 411, i. č. 229.
- 109) Tamtéž.
- 110) *Gedenkbuch*, o. c. v pozn. 11, s. 107–108.
- 111) Tamtéž, s. 109–110.
- 112) Tamtéž, s. 119–123.
- 113) V mírně vzdálenějším okolí farní kostel v Ledči nad Sázavou, kde přístěnně pilíře, doprovázené ovšem venkovními operáky, podírají síťovou klenbu lodí z přelomu 14. a 15. století (*Hlobil – Dáňová – Mezihoráková – Prix edd. 2020*, 1674–1678).
- 114) Např. trojlodní kostely v Pabneukirchenu (*Adam ed. 2003*, 569–572) nebo v Pergu, který v souvislosti s Poděbrady upoutá i velmi slabým obvodovým zdívkem (*Adam ed. 2003*, 580–582). Přístěnné niky mezi pilíři jsou v těchto případech využity pro empory.
- 115) Žádný srovnatelný příklad nenacházíme ani ve Slezsku, kde bychom s ohledem na vazby Poděbradů na Minstrberk a Kladsko měli tendenci hledat vzor (*Kozaczewska-Golasz – Golasz-Szołomicka 2018*).

LITERATURA A ZÁVĚREČNÉ VYSOKOŠKOLSKÉ PRÁCE

- Adam, P. ed. 2003: Dehio – Handbuch. Oberösterreich. Bd. 1, Mühlviertel. Horn – Wien.*
- Eleder, L. et al. 2020: Vzestup a úpadek poděbradského a nymburského rybníkářství pohledem historické hydrologie. Vodohospodářské a technicko-ekonomické informace 2020/1, s. 18–31.*
- Hlobil, I. – Dáňová, H. – Mezihoráková, K. – Prix, D. edd. 2020: Uprostřed Koruny české I, II/1, II/2. Praha*

- Horák, T. 2016: Varhany a varhanáři Mělnicka, Mladoboleslavska a Nymburska. Brno.
- Hořejší, J. 1984: Pozdní gotická architektura, in: Dějiny Českého výtvarného umění I/2. Od počátku do konce středověku. Praha, s. 498–534.
- Klír, J. 2008: Osídlení zemědělsky marginálních půd v mladším středověku a raném novověku. Disertační práce na FF UK v Praze, rkp.
- Kozaczewska-Golasz, H. – Golasz-Szotomicka, H. 2018: Halowe kościoły z wieku XV i pierwszej połowy XVI na Śląsku. Wrocław.
- Kuča, K. 1995: Chlumecko a Novobydžovsko I, II. Hradec Králové.
- Kuča, K. 2002: Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku V [Par-Pra]. Praha.
- Kuthan, J. 2013: Královské dílo za Jiřího z Poděbrad a dynastie Jagellonců I, II. Praha.
- Kvičala, J. 1940: Průvodce po proboštském chrámu Páně Povýšení sv. Kříže s havěským kostelíčkem za mostem Nanebevzetí P. Marie a dějinami jejich. Poděbrady.
- Lavička, R. 2013: Pozdní gotické kostely na rožmberském panství. České Budějovice.
- Líbal, D. 2001: Katalog gotické architektury v České republice do husitských válek. Praha.
- Mencl, V. 1948: Česká architektura doby lucemburské. Praha.
- Mudra, A. ed. 2017: V oplatce jsi všecek tajně. Eucharistie v náboženské a vizuální kultuře českých zemí do roku 1620. Praha.
- Neumann, J. – Steckerová, A. – Ivanega, J. 2016: Petr Brandl. Praha.
- Razím, V. 2020: Středověká opevnění českých měst 2/2. Katalog Čechy. Praha.
- Rybička, A. 1885/1886: O českém zvonářství. Praha.
- Sedláček, A. 1900: Hrady, zámky a tvrze království českého XII. Čáslavsko. Praha.
- Skopec, J. 1910; 1936: Paměti Františka J. Vaváka, souseda a rychtáře milčického z let 1770–1816. Kniha druhá (1784–1790). Kniha čtvrtá (1802–1806). Praha.
- Sommer, J. G. 1835: Das Königreich Böhmen, statistisch-topographisch dargestellt. III. Band, Bidschower Kreis. Prag.
- Šmilauerová, E. 2001: Poděbrady v proměnách staletí 1. (do roku 1850). Praha.
- UPČ 1–4: Poche, E. ed. 1977, 1978, 1980, 1982, Umělecké památky Čech 1–4. Praha.
- UPP: Bařková, R. ed. 1998, Umělecké památky Prahy. Nové Město, Vyšehrad, Vinohrady (Praha 1). Praha.
- Vlček, P. – Sommer, P. – Foltýn, D. 1998: Encyklopedie českých klášterů. Praha.
- Wirth, Z. ed. 1957: Umělecké památky Čech. Praha.
- Zoubek, Fr. J. 1878: O věcech církevních na Poděbradsku 1. 1550–1665. Časopis muzea království českého LII, 1878/1, s. 43–58.
- jádra města. SÚRPMO Praha, prosinec 1975, rkp. uložen v archivu NPÚ GnŘ.

ARCHIVNÍ PRAMENY

- Národní archiv Praha,
Fond Státní památková správa – Místa, k. č. 411, i. č. 229.
Nová manipulace, P 25/12.
Stará manipulace, P 72/1.
Římskokatolická farnost – proboštví Poděbrady,
Gedenkbuch der Podiebrader Dekanal-Kirche.
Státní oblastní archiv Praha, Velkostatek Poděbrady
Inventarium 1828, k. č. 1965, i. č. 4107.
Inventarium 1867, 1870, k. č. 1966, 1967, i. č. 4107.
Kirchenrechnungen 1875, k. č. 1914, i. č. 3971.
Kirchenrechnung 1875, k. č. 1913, i. č. 3971.
Kirchenrechnung, k. č. 1919, i. č. 3975.
Počet záduší 1770–1803, k. č. 1891, i. č. 3867.
Registra peněžité zádušní 1660–1693, k. č. 1885, i. č. 3862.
Registra záduší 1708–1715, k. č. 1890, i. č. 3863.
Registra záduší 1752–1762, k. č. 1891, i. č. 3866.
Rechnung 1870, k. č. 1912, i. č. 3966.
Rozpočty 1782–1837, k. č. 1837, i. č. 3108.
Státní okresní archiv Nymburk,
Bau-Buch der Thrum-Bau, VÚ Poděbrady, k. č. 27, i. č. 73.
Kirchenrechnungsbuch 1891–1908, PÚ Poděbrady, k. č. 73, i. č. 112.
Manuál radní 1732–1733, AM Poděbrady, k. č. 7, i. č. 16.
PÚ Poděbrady, Liber memorabilium... 1830, k. č. 1, i. č. 1.

DIE VERWANDLUNGEN DER ARCHITEKTUR UND AUSSTATTUNG DER KREUZERHÖHUNGSKIRCHE IN PODĚBRADY

Der Beitrag fasst Hauptkenntnisse der bauhistorischen Untersuchung der Pfarrkirche in Poděbrady (*Podiebrad*, Bez. Nymburk) zusammen. Die dreischiffige Hallenkirche zeichnet sich mit sehr dünnen Umfassungsmauern aus, die durch Wandpfeiler im Hallenhaus verstrebt sind. Das Vorhandensein der Wandpfeilerkirche als Bautyp findet keinen Vergleich im weiteren Umkreis. Die Wandpfeiler pflegen im böhmischen Milieu Zeichen einer nachträglichen Wölbung zu sein, in diesem Fall sind aber verhältnismäßig starke Beweise vorhanden, die Kirche sei nach einem Konzept entstanden und man habe seit Anfang an mit ihnen gerechnet. Die Kirche ist dem Text gemäß am wahrscheinlichsten in den 1460er bis 1470er Jahren entstanden, wie es auch der Schlussstein mit dem böhmischen Löwen (Hinweis auf den König Georg von Podiebrad – Regierungszeit 1458–1471) und dem Münsterberger Adler (nach dem schlesischen Sitz des Viktorin, Sohnes von Georg), und ab 1472 dem kleineren Wappen der Stadt Poděbrady, beweist. Die nachträgliche Wölbung des Hallenhauses lässt sich nicht ausschließen, möglicherweise erst in den 1520er Jahren, als der König Vladislav II. von Böhmen und Ungarn der Stadt wirtschaftliche Privilegien erteilt hat. Die in der topografischen Literatur angeführte Wölbung der Kirche durch den kaiserlichen Baumeister G. B. Aostalli († 1575, in der Kirche begraben) erscheint als recht unwahrscheinlich. Das Werk dieses Architekten ist die gemauerte, eine Hälfte der westlichen Joche einnehmende Orgelempore. Unter dem Chor befindet sich die Gruft, die wohl im 16. Jahrhundert zum Bestatten der Herrschaftshauptmänner und der Geistlichen errichtet wurde. Der Überlieferung gemäß soll in der Kirche auch Kunigunde von Sternberg († 1449), die erste Gemahlin Georgs von Podiebrad begraben worden sein, man weiß aber nicht, wo. Einen wohl ursprünglichen Bestandteil der Kirche stellt die Sakristei an der Nordseite des Chors dar. Interessant ist der verstärkte Pfeiler an der Nordostseite ihres Innenraums, vor den eine Tresornische vorspringt, in der heutigen Gestalt vielleicht aus dem Jahre 1670. Die Situation erinnert an einen kleinen Kamin mit Rauchabzug; es ist eine diskutierte Frage, ob solche kleine Kamine in den Kirchennebenräumen nicht eine Aufgabe im liturgischen Betrieb, z. B. beim Vernichten der entwerteten Sakramente, hatten. Schon in der Mitte des 17. Jahrhunderts waren die

PRAMENY

Edice

- AČ 5: Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích V. F. Palacký ed., Praha 1862.
- AČ 6: Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích VI. F. Palacký ed., Praha 1872.
- CIM IV/2: Codex iuris municipalis regni Bohemiae IV/2. Privilegia nekrálovských měst českých z let 1452–1500. A. Haas ed., Praha 1960.
- CIM IV/3: Codex iuris municipalis regni Bohemiae IV/3. Privilegia nekrálovských měst českých z let 1501–1260. A. Haas ed., Praha 1961.
- LC I/1: Libri confirmatorium I/1. F. A. Tingl ed., Pragae 1867.
- LC I/2: Libri confirmatorium I/2. J. Emler ed., Pragae 1874.
- LC III–IV: Libri confirmatorium III–IV. J. Emler ed., Pragae 1879.
- LC VII: Libri confirmatorium VII. J. Emler ed., Pragae 1886.
- RDP: Registra decimarum papalium čili registra desátků papežských z diecezí pražské. V. V. Tomek, ed., Praha 1873.
- SA I: Soudní akta konsistoře pražské I. (1373–1379). F. Tadra ed., Praha 1893.

STAVEBNĚHISTORICKÉ PRŮZKUMY

- Kibic, K. 2024: Kostel Povýšení sv. Kříže v Poděbradech, okr. Nymburk. Stavebně historický průzkum. Prosinec 2024, rkp. uložen v archivu NPÚ ÚOP SČ v Praze.
- Kibic, K. – Kovalda, E. 2022: Kostel sv. Vojtěcha v Libici nad Cidlinou, okr. Nymburk. Standardní stavebně historický průzkum. Únor 2022, rkp., uložen v archivu NPÚ ÚOP SČ Praha.
- Líbal, D. – Penniger, R. 1975: Poděbrady. Stavebně historický průzkum

Vorhalle an der Westseite des Hallenhauses sowie auch das Beinhaus an der Chorsüdseite vorhanden. Nach 1692 erfolgten die frühbarocke Kirchenfassadenumgestaltung und Aufstellung des neuen Dachwerks über dem Hallenhaus. Dieser Zustand wurde in der Plandokumentation der Kirchen der Podiebrader und Koliner Kammerherrschaft aus dem Jahre 1753 aufgenommen. Die Kirche war bis 1818 ohne Turm, nur mit einem hölzernen Glockenturm an der Nordwestseite, der an die Umfriedungsmauer vom Kirchhof angelegt war. Sowohl zum Glockenturmbau aus den Jahren 1663–1664, als auch zum Turmbau im Jahre 1818 ist das reiche Material erhalten, demgemäß sich der Bauvorgang rekonstruieren lässt. Der von einem zum Ableiten des überflüssigen Wassers dienenden Graben mit Stegen zu den Eingängen umgebene Kirchhof befand sich an der Südostseite des „Labice“ genannten Altarms der Elbe. Der Text informiert von mehreren Umgestaltungen im Laufe des 19. Jahrhunderts; das einstige Beinhaus an der Südseite des Chors wurde 1839 zum einstöckigen Oratorium umgebaut, im Jahre 1891 hat man das Sakristiegewölbe niedrigerissen und darüber das fürstliche Oratorium aufgebaut, 1887 hat man eine neue Orgel installiert und die Empore vor ihr erweitert. Die heutige Gestalt der Kirche ist Ergebnis des neogotischen Umbaus der Jahre 1896–1897. Dazu gehören die Dächer vom Hallenhaus, Chor und Turm, man hat die Fassade hergerichtet, interessant sind die neogotischen Maßwerkfenster vom Hallenhaus. Daran schloss das Teilersetzen vom Barockmobiliar im Kircheninneren an. Der Beitrag reflektiert, wie sich verhältnismäßig bald die Wertung der neogotischen Herrichtung der Kirche veränderte. Die letzte größere Renovierung im Jahre 1974 hat den Großteil davon im Kircheninneren beseitigt.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Poděbrady (Podiebrad, Bez. Nymburk/Nimburg), Kreuzerhöhungskirche. Ansicht von Südosten (Zustand 2022; alle Fotos K. Kibic, falls nicht anders angegeben).

Abb. 2: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Ansicht von Nordosten, im Vordergrund die von der Oratoriumstreppe herungebaute Sakristei (Zustand 2024).

Abb. 3: Poděbrady, sog. Pflichtabdruck der Mappe des Stablen Katasters, 1842 (Zentralarchiv für Landvermessung und Kataster).

Abb. 4: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Kircheninneres, Ansicht von Westen (Zustand 2022).

Abb. 5: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Dreischiffiges Hallenhaus, unvollkommene Rippenausläufe, Blick von der Orgelempore zu (Zustand 2024).

Abb. 6: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Presbyteriumsgewölbe, Abschlussjoch, vorne das einzige erhaltene Maßwerkfenster (Vermauerung 1933 entfernt; Zustand 2024).

Abb. 7: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Westliches Joch vom Chorgewölbe, Schlussstein mit dem Münsterberger Adler (Zustand 2024).

Abb. 8: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Hallenhaus, mittlere Pfeiler, im Vordergrund ein Pfeilersockel (Zustand 2024).

Abb. 9: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Chorraum, Steinplatte über dem Grufteingang (Zustand 2024).

Abb. 10: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Hallenhaus, Grabstein des Baumeisters Giovanni Battista Aostalli an der Südwand (Foto Š. Kolářová, 2019).

Abb. 11: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Gewölbe der dreischiffigen Halle mit Blick über den ausdruckslosen Triumphbogen zum Presbyterium hin (Zustand 2024).

Abb. 12: Libice nad Cidlinou (Bez. Nymburk), Kirche d. hl. Adalbert. Blick ins gotische Presbyterium (Zustand 2021).

Abb. 13: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Westportal (Zustand 2024).

Abb. 14: Libice nad Cidlinou, Kirche d. hl. Adalbert. Schiff, Südportal (Zustand 2022).

Abb. 15: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Dachraum, Gewölberückseite vom Presbyteriumsabschlussjoch (Zustand 2024).

Abb. 16: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Dachraum, Chorgewölberückseite (Zustand 2024).

Abb. 17: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Hallenhaus, westlicher Teil mit der eingebauten Orgelempore (Zustand 2024).

Abb. 18: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Eingangsportal zur Sakristei mit der von außen blechbeschlagenen, 1671 gefertigten Tür. Der hinter dem Beschlag verborgene Zettel soll das Herstellungsjahr beweisen (Zustand 2024).

Abb. 19: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Sakristei-Eingangstür (s. Abb. 17), innere Seite (Zustand 2024).

Abb. 20: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Sakristei, der Schrank bei der

Ostwand verbirgt eine Tresornische mit Gitter. Der Putzdefekt am Pfeiler darüber erinnert an die Rauchabzugsaumündung (Zustand 2024).

Abb. 21: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Detail vom Schrank (s. Abb. 20) an der Ostwand der Sakristei, der eine Tresornische mit Gitter verbirgt (Zustand 2024).

Abb. 22: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Hallenhaus, westliche Seite mit der heute nicht mehr vorhandenen barockzeitlichen Eingangstür (Foto D. Výprachtický, 1986).

Abb. 23: Poděbrady, Plan des Hofkriegsrates zur Errichtung der Feldbefestigung von Podiebrad, 1778. Deutlich ist die Kirche mit Kirchhof, an seiner Nordwestseite der hölzerne Glockenturm (Fotokopie, Archiv der Pläne der Generaldirektion des Nationalinstituts für Denkmalpflege).

Abb. 24: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Grundriss in der Erdgeschosshöhe: rot – spätgotischer Aufbau der Kirche, 2. H. d. 15. Jh.; blau – Orgelempore, 3. Viertel d. 16. Jh.; braun – Eingriffe des 17. und 18. Jahrhunderts (dunklerer und hellerer Ton); grün – Turmzubau 1818 und Umgestaltung des südlichen Oratoriums 1839; gelb – Umbauten 1887–1900, bzw. ältere Eingriffe ab den 1860er Jahren (dunklerer Ton – Aufnahme und Zeichnung K. Kibic, 2024).

Abb. 25: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Grundriss in der Orgelemporenhöhe: rot – spätgotischer Aufbau der Kirche, 2. H. d. 15. Jh. mit Überlappen in das nachfolgende Jahrhundert; blau – Orgelemporenbrüstung, 3. Viertel d. 16. Jh.; braun – barockzeitliche Eingriffe d. 18. Jh.; grün – Turmzubau 1818, südliches Oratorium 1839; gelb – Änderungen und Zubauten 1887–1900; hellgrau – Eingriffe im 20. Jh.; die jüngsten Eingriffe nicht eingezeichnet (Aufnahme und Zeichnung K. Kibic, 2024).

Abb. 26: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Grundriss in der Dachraumhöhe: grün – Westturm 1818; gelb – Konstruktionen 1896–1897 (Bauaufnahme R. Sláma, 2022, Gestaltung K. Kibic, 2024).

Abb. 27: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Längsschnitt: rot – spätgotischer Aufbau, 2. H. d. 15. Jh. mit Überlappen in das nachfolgende Jahrhundert; blau – Gruft, 16. Jh., und Orgelempore, 3. Viertel d. 16. Jh.; braun – barockzeitliche Eingriffe, 18. Jh.; grün – Turmzubau 1818; gelb – Umbau 1896–1897, bzw. ältere Eingriffe ab den 1860er Jahren (dunklerer Ton); hellgrau – Eingriffe des 20. Jahrhunderts (Bauaufnahme R. Sláma, 2022, Gestaltung K. Kibic, 2024).

Abb. 28: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Hallenhaus, Querschnitt mit Blick zur Orgelempore hin: rot – spätgotischer Aufbau, 2. H. d. 15. Jh. mit Überlappen in das nachfolgende Jahrhundert; blau – renaissancezeitliche Orgelempore, 3. Viertel d. 16. Jh.; braun – barockzeitliche Eingriffe, 18. Jh.; grün – Turmzubau 1818; gelb – Umbau 1896–1897, bzw. ältere Eingriffe ab den 1860er Jahren (dunklerer Ton); hellgrau – Eingriffe des 20. Jahrhunderts (Bauaufnahme R. Sláma, 2022, Gestaltung K. Kibic, 2024).

Abb. 29: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Querschnitt über den Chor und die anliegenden Räume: rot – spätgotischer Aufbau, Presbyterium wohl in den 1470er Jahren vollendet; blau – Gruft, 16. Jh.(?); braun – barockzeitliche Eingriffe, 18. Jh. und älter (dunklerer Ton); grün – Umgestaltung des südlichen Chorzubaus zum zweigeschossigen Oratorium 1839; gelb – Umgestaltungen der 2. H. d. 19. Jh., vor allem 1891 und 1896–1897; hellgrau – Eingriffe des 20. Jahrhunderts (Bauaufnahme R. Sláma, 2022, Gestaltung K. Kibic, 2024).

Abb. 30: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Pläne der Kirchen in Poděbrady, Pátek und Kostelní Lhota dem J. 1753 (Nationalarchiv Prag, Böhmisches Gubernium – Fundationskommission, Karton Nr. 333, Best.-Nr. 565, Sign. P 2/9).

Abb. 31: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Hochaltar, freie Replik des Wallfahrtskirchenaltars aus Maria Zell, ursprünglich in der Kapelle in Nové Mlýny, in die Kirche 1792 übertragen. Rechts vom Altar ursprüngliche Sitznische (Zustand 2024).

Abb. 32: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Ansicht von Südwesten, der Turm bis zu den Zifferblättern aus dem Jahre 1818, rechts unter dem Giebel zugemauertes Barockfenster (Zustand 2024).

Abb. 33: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Turmobergeschoss, Blick zur Treppenmauer mit Eingängen in die Treppe und einem Fensterchen zwischen ihnen (Zustand 2024).

Abb. 34: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. 2. Turmgeschoss, spitziger Gurtbogen an der Nordseite (Zustand 2024).

Abb. 35: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Glockengerüst, Ostseite mit Monogramm E.P. und der Jahreszahl 1818 (Zustand 2024).

Abb. 36: Libice nad Cidlinou, Orgel nach Entwurf von Jan Josephi, 1838 (Foto nach 1970, Fotoarchiv des NPÚ ÚOP SC/Nationalinstitut für Denkmalpflege für Mittelböhmen).

Abb. 37: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Plan von Johann Kallaus für den Umbau des ehemaligen Beinhauses zum zweigeschossigen Oratorium, 1837. (SOA Praha/Staatliches Gebietsarchiv Prag, Vs Poděbrady, Karton Nr. 4821).

Abb. 38: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Oratorium an der Südseite im Erdgeschoss, Einsicht vom Chorraum. Die verglaste Hinterwand bei

der Treppe wurde 1888–1891 ausgeführt (Zustand 2024).

Abb. 39: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Das zugemauerte gotische Fenster, im Dachraum des südlichen Oratoriums sichtbar (Zustand 2024).

Abb. 40: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Entwurf für die Chorpflasterung (SOA Praha, Vs Poděbrady, Karton Nr. 1374, Best.-Nr. 1739).

Abb. 41: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Neogotische Eingangstür in den Turmerdgeschoss, an der Außenseite des Gewändes aus dem Jahre 1818 eingefaßt. Darüber das Propsteiwappen von Bohuslav Schnirch, 1886 (Zustand 2024).

Abb. 42: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Foto des Zustands kurz vor dem neogotischen Umbau. Blick über den Altarm der Elbe „Labice“ zu (Polabské muzeum/Elblandschafismuseum Poděbrady, Archiv).

Abb. 43: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Plan für den Ausbau des Oratoriums über der Sakristei und den Treppenzubau, 1890 mit Aufnahme des älteren Zustands (SOA Prag, Vs Poděbrady, Karton Nr. 1374, Best.-Nr. 1739).

Abb. 44: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Skizze des Erkers vom Oratorium oberhalb der Sakristei, 1890 (SOA Prag, Vs Poděbrady, Karton Nr. 1374, Best.-Nr. 1739).

Abb. 45: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Nordfassade vom Hallenhaus mit der Kapelle der hl. Cyrill und Methodius. Beim neogotischen Gewände links deutliche Neigung der Umfassungsmauer (das Gewände ist senkrecht – Zustand 2024).

Abb. 46: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Dreischiffiges Hallenhaus, Dachraum, Dachwerk, Blick nach Westen (Zustand 2024).

Abb. 47: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Dachraum, Abdruck des Barockdachs an der Turmostseite (Zustand 2024).

Abb. 48: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Dachraum, Bogenlauf über dem Triumphbogen, Durchblick ins Chordachwerk (Zustand 2024).

Abb. 49: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Kircheninneres zu Beginn des 20. Jahrhunderts, deutliche Ausmalung von Vilém Vondřejc aus dem Jahre 1899 (Polabské muzeum Poděbrady, Archiv).

Abb. 50: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Kanzel, neogotischer Altar d. hl. Johannes Nep., neogotischer Erker des fürstlichen Oratoriums (Foto vor 1974, NPÚ ÚOP SČ, Fotoarchiv).

Abb. 51: Poděbrady, Kreuzerhöhungskirche. Kircheninneres mit Ausmalung nach Marie Urbanová aus dem Jahre 1922. Blick nach Westen in das dreischiffige Hallenhaus (Foto vor 1974, NPÚ ÚOP SČ, Fotoarchiv).

(Übersetzung J. Noll)

DVA KONVOLUTY DOPISŮ OD POZAPOMENUTÉHO SOCHAŘE JOSEFA GRISSLERA (KOLEM 1708–1773)

KRYŠTOF LOUB

Two Sets of Letters by the Lesser-known Sculptor Josef Griessler (ca. 1708–1773)

Josef Griessler (around 1708 Vienna – 1773 Český Krumlov) is recognised in scholarly literature for his sculptural work for the so-called Cascade fountain in the Český Krumlov castle garden. In addition to his other contributions to the Dolní Vltavice church, his remaining works are largely unknown. This paper presents two sets of total fourteen letters written by this sculptor during 1763–1765 in which he mainly describes his work on the high altar in the Church of St Dominic in Strunkovice nad Blanicí but also ‘confesses’ to more contributions to Český Krumlov Castle, namely four sculptures on the castle bridges previously attributed to Jan Antonín Zinner (1698–1763) or in Bavorov. Furthermore, these letters uncover several issues associated with handling commissions and sculptural processes.

Keywords: Josef Griessler – baroque sculpture – 2nd half of the 18th century – Český Krumlov – Jan Antonín Zinner – Strunkovice nad Blanicí – Bavorov

Josef Griessler (kol. 1708, Vídeň – 1773, Český Krumlov) je v odborné literatuře znám především svými sochami a vázami kolem tzv. Kaskádové kašny v zámeckém parku v Českém Krumlově, na kterých pracoval po smrti svého známějšího uměleckého kolegy Jana Antonína Zinnera (1698–1763). Mimo soch na hlavním oltáři původně v kostele v Dolní Vltavici byly doposud jeho další práce či jeho samotný život neznámy. Předkládaný článek seznamuje odbornou veřejnost se dvěma konvoluty celkem čtrnácti dopisů od tohoto sochaře z let 1763–1765, ve kterých popisuje především svou práci na hlavním oltáři kostela sv. Dominika ve Strunkovicích nad Blanicí a na hlavním oltáři kostela Nanebevzetí Panny Marie v Bavorově, ale také se „přiznává“ k dalším několika pracím přímo na zámku v Českém Krumlově. Jedná se o čtyři sochy na zámeckých mostech, které byly dříve připisovány Janu Antonínovi Zinnerovi, či ke svěmu předchozímu uměleckému školení. Navíc nám tyto dopisy dávají nahlédnout do dalších mnohých aspektů objednávání zakázek a sochařského provozu.

Klíčová slova: Josef Griessler – barokní sochařství – 2. polovina 18. století – Český Krumlov – Jan Antonín Zinner – Strunkovice nad Blanicí – Bavorov – Akademie der bildenden Künste in Wien

<https://doi.org/10.56112/pp.2025.2.06>

Osobnost sochaře Josefa Griesslera (kol. 1708, Vídeň – 1773, Český Krumlov) je doposud málo prozkoumána.¹⁾ Kromě stručných informací o jím vyřezaných sochách pro hlavní oltář v kostele sv. Linhartu v Dolní Vltavici v roce 1769 (dnes v kostele Narození Panny Marie v Novém Kostelci),²⁾ je znám zejména svým podílem na sochařské výzdobě tzv. Kaskádové kašny v zámeckém parku v Českém Krumlově. Po smrti sochaře a inspektora schwarzenberských zahrad Jana Antonína Zinnera (1698–1763)³⁾ dokončil